

Հ
Գրական
Ազատական
Գրական — Մարտի

1563

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ

“Մարդը, որ կ’ուզե համարանքի մեջ, պետք է
համարանքի մասնակցի լինի իր մեջ: Պետք է, որ
միտքը լինի մեջ մեծագույն զուգորդության պես:”

ՅՈՒՆ. Ա. ՊԱՐՄԵՆ

ԳԼԵՑ

Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԼԵՐՈՒԹ

1938

Հիմն
Արտիկ Բյուրյակներ
Գանձեր — Մարտի

493

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒ

55/849

«Մարդը, որ կ'ազդե համարանքիմը
սեռնիկ, պէտք է համարանքիմ հաս-
տատ է իմքն իր մէջ: Պէտք է, որ միտք
լինի մը մեռած շուրիմ պէս ըլլայ»:

Յօդ. Ա. ՄԱՐԿԻՆ

Մ. ՍԵՐՈՐԵԱՆ

Տպ. «ԱԶԴԱԿ» Պրիւր
1938

[illegible]

Բարեկամական յարգանքի՝ գրական տուրք մը :

Ն ու ի ը ո՞ւ ա ծ

ԱՐՈՒՆՍՏԱԳԻՑՈՒՂԻ ԵՒ ԽԱՆԴԱԿԱՆ ՄՕՐ ՄԸ

ՏԻԿԻՆ՝ ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ Կ. ՊԱԼԵԱՆԻ

ՑԽՈՒՐ ՅԻՇԱՏԱԳԻՆ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

CHICAGO, ILL.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Աշխարհի մէջ ամէն կազմակերպութիւն, ըլլա՞յ կրօնական, քաղաքական, ընկերական թէ՛ ընտանեկան, ենթակայ եղած են շարունակական փոփոխութիւններու: Անոնք, որ անընդունակ դառնում են և անյարմար, գոհացում տալու ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն, բնականաբար հարկադրուելը են իրենց տեղը թողուլ նոր կազմակերպութիւններու:

Եթէ թղթատենք տիեզերական պատմութիւնը, և պեղումներու յատուկ ուսումնասիրութիւնները, պիտի տեսնենք, թէ՛ հիմնական նորութիւն գոյութիւն չ'ունի մէկ մարդի մէջ: Փոփոխութիւններ կան միայն կամ բարեփոխումներ ժամանակի ըմբռնումներու և հաւատալիքներու համաձայն: Պատմութիւնը շինուած է մեռած պետութիւններու, կրօններու, ընտանեկան և ընկերական կազմակերպութիւններու և անոնց ստեղծած քաղաքակրթութիւններու աւերակոյտէն: Կործանուած գահերու, խորտակուած թագերու, փլած տաճարների և խորաններու բեկորներէն: Անոնցմէ՛ իւրաքանչիւրը իրենց ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն գոհացում տուին, և երբ տեսան, թէ իրենք այլ եւ տնկարող են նոր պահանջներու յարմարելու, կամեա՞նք թէ՛ սկսածայ քաշուեցան ասպարէզէն, թողլով որ նոր

յղացումներու արդիւնք նոր կազմակերպութիւններ, իսկնց անգը բռնեն :

Քրիստոնէութիւնէն շատ աւելի էին, ըստ իմ փիլիսոփայական կրօններ ու քաղաքակրթութիւններ ծընած ու մեռած են ժամանակի շփումէն մաշուելով, թողլով որ իրենց բեկորները գործածուին, իրրեւ առաջ, նոր կառուցումներու համար։ Եւ մարգկութեան յառաջխաղացութիւնը, քաղաքակրթութեան ճամբուն վրայ, միշտ վերելք մը չէ՝ եղած, և պէսպիսուած է յաճախ անկումներով ու ընկրկումներով։ Ու պիտի կրնանք ըսել, թէ ո՛չ նոր կրօն գոյութիւն ունի աշխարհի մէջ, և ո՛չ ալ նոր քաղաքակրթութիւն։ Այսօր մերձեւեք գտնուածները հիներուն կերպափոխումներն են միայն, յարդարուած ու կազմաւորուած, ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն համաձայն։

Քրիստոնէութիւնը, իբր մէկ ազանգը Մովսիսականութեան^(*), ամբապնդուած յունական փիլիսոփա-

(*) Քրիստոս կրօնք մը չէր որ կը քարոզէր, այլ բարոյական մը... Քարոզուած բարոյականը նորութիւն մը չէր բաւարարէր, այլ կատարելագործումը նիւ օրէնքին, ջեւանոր տառին ոգեկան բացատրութիւնը. «Գիրք կը սպաննէ, նոգիմ կ'ապրեցնէ»։ Այս մեկնութիւնը անհրաժեշտ էր հրեական շափազանցուած ծիսապաշտութեան մեռելայ տառը ոգեւորելու... համար։ ... Սխալ հասկացան զիմքը Յիսուսի հակառակորդները, անոնք որ՝ ծոխին ու զրին մարդոցն էին. զիմքը սխալ հասկացան նաեւ իր բարեկամները, որոնք պատրաստուած չէին իր ոգիին մեծութիւնը ըմբռնելու։ Կարելի չէր տարբեր արդիւնքի սպասել, քանի որ Քրիստոս, հակառակ իր յայտարարութեան եւ սկզբունքին, հարկադրուած էր հին տիկերու մեղ լեցնել նոր պիւնին։ (Տես, մեր «Գեոմութիւն և եկեղեցի» 2. (Ա. Մամուլ, 15 սեպտ. 1920 թիւ 2349)։

շութեան հեթանոս շաղախով, ստեղծելով հանգերձ առաքեալներու և աստուածաբաններու շարքին մէջ տարակարծութիւններ, իր Եազման օրերուն ունեցաւ անշուշտ իր բարերար ազգեցութիւնը, իր ընկերսիրտփան պատուէրներով, և մաքուր կեանքի իր յարաբերական տեսլականով, երբ հեթանոս աշխարհը իր հաճոյքի չափազանցութիւններով, և իր գոհելի յափրափումներով այդ մաքուր կեանքին, այդ յարաբերաբար քարձր բարոյականին ստեղծումը անհրաժեշտ դարձուցած էր:

Բայց Քրիստոնէութեան բարոյականին և անոր ստեղծելիք ճաղաքակրթութեան հիմերը չափազանց խախտուած էին, պատիժի ու վարձքի այն դրութեամբ, որ քիփ առած էր չիջած կրօններէ: Բարոյական մը, որ կը հիմնուէր պատիժի ու վարձքի հիման վրայ, չէր կրնար սիրոյ բարոյական մը ըլլալ, այլ կեղծաւոր բարոյական մը: Քրիստոնէութիւնը, որ իբր կրօն չէր կրնար գերութիւնը փնջել, և գերիներուն կը հրամայէր հնազանդի իրենց տէրերուն, որ խոնարհութեան պատուակի տակ կը հրամայէր հանդուրժել նախատինքի ու անիրաւութեան, և մէկ երեսին ապտակ զարնողին միւս երեսն ալ արամադրելու պատուէրը կուտար, կրնար գերիներու և ստրուկներու կրօն մը ըլլալ, բայց ո՛չ պատուախնդիր, ու ազատութեան և իրաւունքի ոգիով առգորուած մարդերու կրօնը: Եւ եթէ երեք դարեր հալածուեցաւ Հռովմէական կայսրութեան կողմէն, հալածուեցաւ անոր համար, որ ո՛չ միայն կը հակադէմ պետութեան ազգային կրօնին, այլ և անոր բանականքը կը ճայճայէր զինուորական ծառայութեան գէմ իր քարոզած ըմբոստութեամբ:

I

Այս ատղերը կարգացուած պահուն, միացերու մէջ ինքնաբերաբար պիտի ծագի սա հարցը, թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ հակադինուորական նկատուած և առար համար հալածուած կրօնք մը կրնայ յետոյ այդ միեւնոյն դինուորապաշտ պետութեան պաշտօնական կրօնը ըլլալ: Այս հարցումին կարենալ պատասխանելու համար, անհրաժեշտ է պահ մը շեղել մեր նիւթէն, սկզբունքը և դատումներու մարդին մէջ, իրկու կողմերու ընդգրկած դիջողութեան աստիճանաշարքը, և յաջորդական փոփոխութիւններու գաւառորումները տեսնելու համար: Այս խնդրոյն շուրջ լիակատար ուսումնասիրութիւն մը չէ որ պիտի ընենք հոս, այլ պիտի տանք խտացում մը միայն, օգտուելով կարգ մը հեղինակաւոր մարդոց ուսումնասիրութիւններէն, և Albert Bayetի «*Les Religions de salut et le Christianisme dans l'Empire Romain*» քանակօտութենէն (1932 Մայիս 10):

Յայտնի է, թէ սկսեալ Օգոստոս կայսեր օրերէն մանաւանդ, երբ սկսեալ կութիւնը, և անհաւատութիւնը սկսած էին ծայր տալ, կայսրութեան վարչական միութեան առընթեր ձեռնարկուեցաւ ոյժ տալ աւանդական հաւատալիքներու և ծէսերու, կրօնքի միջոցաւ նաև բարոյական միութիւն մը ստեղծելու համար կայսրութեան սահմաններուն մէջ: Այս ձեռնարկին առաջին դրական արտայայտութիւնը եղաւ կայսրներու պաշտամունքը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ո'չ հռոմէական հայրենիքին պաշտամունքը, կայսեր անձին մէջ խտացած, քանի որ ին կրօնը իր ոյժը կորսնցուցած էր: Բայց այս նոր կրօնը չէր կրնար զոհացում տալ ա-

ոսքինութեան իսկային ձգտող հոգիներու, և այս իսկ պատճառով դատաստարտուած էր ուշ կամ կանուխ մեռնելու :

Կողոզիոս փորձեց Կիւբեղէի կրօնը, կամ Մեթրոականութիւնը (Metroacisme) հռովմէացընել և զանիկա ընել պարտաւորիչ կրօնը կայսրութեան : Կողոզիոսի այս ծրագիրը դատաստարտուած էր վիժելու, ո՛չ միայն անոր համար որ Մեթրոականութեան ծագումը փոխակապան էր, հետեւաբար և արհամարելի, այլ և անոր համար, որ այդ կրօնքին մէջ ներխմացումը (ennuchisme) մէկն էր գլխաւոր հրահանգութիւններէն : Հռովմայեցիներու առնականութեան հետ չէր կրնար միասին քայել այդ ըմբռնումը :

Աւերիլեանոս ձեռնարկեց Կիւբեղէի ձախողած կրօնքին տեղ դնել Միթրաի պաշտամունքը, աշխատելով, որ արեգակնային այդ աստուածը (Sol Invictus,) ըլլայ կայսրութեան, ու յետոյ բոլոր տիեզերքի աստուածը : Անոր անուանին տաճարներ կանգնուեցան : Բայց Միթրականութիւնն ալ յաջողելու յոյս չէր ներշնչեր : Անոր կը պակսէր մենատիրական արտաքսիչ ոգին : Մեթրոականութիւն և Միթրականութիւն ներդաժաւ կրօններ էին, և խրաչում չ'ունէին ուրիշ կրօններէ : Այդ ներդաժաւութիւնը արգելք պիտի ըլլար պետական պարտադրումի մը, կարենալ կայսրութեան պաշտօնական կրօնքը ըլլալու համար :

Դիոկղետիանոս, հիմնուած, Միթրականութեան սկզբունքներու վրայ, ուզեց կայսրներու աստուածութիւնը օրինականացընել, արեւելեան վեհապետական ըմբռնումով :

Կայսրներու կրօնափոխութեան այս ձեռնարկի ընթացքին, առաջին օրէն իսկ հաւանաբար խորհած պէտք է ըլլան նաեւ Քրիստոնէութեան մասին : Բայց այս նոր կրօնքին հանդէպ մեծ էր հռովմայեցիներու հակակրօն-

16
 քը, ո՛չ միայն անոր համար, որ իրենք նախանշական էին, ո՛չ միայն անոր համար, որ Յայանութեան գրքին քրիստոնեայ հիշխանկը ՃՄԵԾ Պոսթիկա՝ անուանով որակած էր Հոռովմը, այլ և անոր համար, որ Քրիստոնէութիւնը իր մէջ կը մարմնացընէր «կատաղի մեկուսականութիւն» (exclusivisme) մը, յուշայականութենէ ժառանգած, որ կը հարկադրէ Քրիստոսի աշակերտ մը ատել և արհամարհել կայսերական երկիրներու մէջ պաշտօնած ըսլոր միւս աստուածները: Ասոր վրայ աւելցուցէք նաև նոր կրօնքին նախագիմուորականութիւնը, և այն ատեն զիւրին կ'ըլլայ հասկնալ Քրիստոնէութեան դէմ մղուած պետական հալածանքին դրգապատահանները:

Կոստանդիանոս, զոր Դիոկղեսիանոս արտաքսած էր իր հօր Կոստանդ Քլորի գահաժառանգութենէն, և որ իբր ըսխտախնդիր մը ինքզինքը կայսր հռչակեց (28 Յուլիս 306), ուղեց օգտուիլ իր նախորդներու փորձառութենէն: Եւ այս տնգամ ինք դարձաւ դէպի Քրիստոնէութեան կողմը, ինք, որ այլ եւս յարաբերութիւն պիտի չ'ունենար ՃՄԵԾ Պոսթիկային, Հոռովմի հետ: Իրեն համար մեծ տարբերութիւն մը չկար երեք կրօններուն միջև (Մեթրոականութիւն, Միթրականութիւն, Քրիստոնէութիւն), ո՛չ զաւանանքի, ո՛չ ծէսի, ո՛չ խորհուրդներու: Կիւսեղէ Կոյս—մայրն է. Մարիամ նմանապէ՛ս. մէկուն զաւակը Ատտիս, Հովիւն է, և միւսինը Յիսուս, Բարի—Հովիւը: Երկուքին ալ զաւակները չարչարուած են ու մահացուած: Միթրա աստուծոմէ բղխած ԲԱՆն է, ԼՈՂՈՍը, ինչպէս Յովհաննէսի Յիսուսը, սա տարբերութեամբ միայն, որ մէկը Յուլն է (Միթրա) և միւսը Դաւնը: Առաքինութեան հրահանգները նոյնն են երեք կրօններուն մէջ ալ: Խորհուրդները (մկրտութիւն, զրոյժ, օծում, հաղորդութիւն) նոյնն են երեքին համար ալ: Այս նոյնութիւնը

կամ համանմանութիւնը կայսրութեան ալլադան ժողովուրդներու միաթիւ մէջ նամբայ մը բացած էր արդէն ընդունելու թրխատնէութիւնը, անուններու փոփոխումով մը միայն:

Այդ օրերուն Հռովմէական կայսրութիւնը ներքնապէս քայքայումի առաջնորդուած էր: Հինգ կայսրներ իրենց մէջ բաժնած էին պետութիւնը: Նախ, այդ հինգ կայսրներէն երեքը, Կալէր, Կոստանդիանոս և Լիկինիոս համախորհուրդ դադրեցուցին թրխատնեաներու դէմ հալածանքը, հակառակ Մաքսէնսի և Մաքսիմիէնիպընդուններուն(*): Բայց որպէս զի Կոստանդիանոս կարենար իր քաղաքական ծրագիրներուն համար օգտագործել թրխատնէութեան սկստադիւն աններողութիւնը, պէտք էր համախորհութեան եղբիւր գտնել, և այդ կրնար ըլլալ միայն թրխատնէութեան կողմէն ըլլալիք

(*) Կոստանդիանոս երբ 312ին Մաքսիմի յաղթելու համար Հռովմի վրայ բալեց, ո՛չ միայն վստանեցաւ իր 50 հազարնոց բանակին, այլ մեղսակցութեանը վրայ բրիստոնեաներուն, որոնք խոստացած էին, զաղօնապես, փողփին դուռները բանալ իր առջև, որովհետև Կոստանդիանոս մեկն քրայն երեք կայսրներէն, որոնք որոշեցին դադրեցընել բրիստոնեաներուն հալածանքը: Եւ Հռովմի բրիստոնեաներու գործելիք պետական դաւանանքութեան ի վարձ, Կոստանդիանոս նոր հրովարտակով մը նոր ազատութիւններ տուաւ բրիստոնեաներուն, եւ տնոնց վերադարձաց ինք կեղեցական զբաւած կալուածները: Հռովմեական առաջնորդ երկուքի բաժնուած քր, հեթանոս եւ թրխատնեայ: Երկու փաղափական եւ կրօնական կուսակցութիւններ: 323-ի պաետրագմին, Կոստանդիանոս կործնեցաւ բրիստոնեաներուն, իսկ Լիկիանոս հերանոսներու վրայ: Երկու կրօններուն պայքարն քր, որ կը մղուէր Պոլսոյ դրօներուն առջև:

դիմումներով: Եւ նորակազմ եկեղեցին ընդառաջ գնաց
իրմէ պահանջուած դիմումներուն: Նախ սկսաւ հրեա-
ներուն դէմ մագառիլ, իրմէ հեռացընելու համար ոն-
մական ծագումի մեղադրանքը. կը մնար հրաժարիլ հաւ-
կազինութեան սկզբունքներէն, և ահա Յ14ին Արլի
մէջ դումարուած քրիստոնէական ժողովը սա կտրուկ
որոշումը առաւ. «Բոլոր անոնց համար, որոնք խաղա-
ղութեան անկէ խեցն զեկեղեցի մեկդի կը բողոք, որո-
շուած է որ անոնք հաղորդութենէ զրկուին»: Այս որոշու-
մով կը քանգուէր պատուարը, որ Բրիտանիէութիւնը
կը բամնէր Հռովմէական կայսրութենէն: Կոստանդիա-
նոս վայրկեանը հասած համարեց ընդունելու և օղ-
տագործելու նոր կրօնքը, պետականացընելու դայն և
ատով իսկ ըլլալու անոր կայսր քահանայապետը(*):
Կոստանդիանոս կրնար այլ ևս իր երէկի Միթրակա-
նութիւնը փոխանակել Բրիտանիէութեամբ, քանի որ

(*)Կ'արժէ մեզ բերել նոս Հեթանոսութեան վրայ Բը-
րիտանիէութեան տարած յաղթանակի մասին եմբսեմի բմ-
բրոնումը. «Մենք կը փառաբանենք Բրիտանիէութեան յաղ-
թանակը Հեթանոսութեան վրայ, իբր հոգիին յաղթանակը
զգայաբանաց վրայ. բայց Հեթանոսութիւնն է որ կը պահ-
ուրթի եկեղեցիի համագգեսին տակ: Հեթանոսութիւնը հա-
ւաստութեան եղում միայն ըրած է, եւ խաչն առած,
բայց դեռ Հեթանոսութիւնն է, որ կ'իօխէ միլիոնաւոր ծա-
ցեմով նեմաբիս մարդերու վրայ. ինքն է որ իր ձեռքին մեզ
ունի դրամը, ծախսողը ինքն է. դատիմներ կը գրէ, հո-
վիւներ կը նշանակէ, եւ կը հալածէ նեմաբիս հաւատաց-
եալը...»: Կ'ընդունի, քէ բարբարոս դարերն են, որ անը-
րածես նկատած են Յիսուսը ներկայացնել ճիշտական ձե-
ւի տակ, եւ հաւատացած՝ անոր տրժանիքին վրայ բան մը
աւելցուցած ըլլալ, զանի բազաւոր անուանելով եւ յետոյ
առտուած ընելով զանի:

պետականօրէն Քրիստոնէութեան Դառնուիք Յուլի կը
փոխուէր զինուորականութեան սկզբունքին բոլորով
մով :

Այս համառօտ ամփոփումէն զիւրին է տեսնել, թէ
ինչո՞ւ և ի՞նչպէս Քրիստոնէութիւնը եղաւ կրօնքը
Հռոմէական կայսրութեան յետոյ ըլլալու համար մէ-
կը տիեզերական մեծ կրօններէն :

II

Դառնանք մեր նիւթին :

Դարերու փորձառութիւնը ցոյց տուաւ, թէ ուսի-
կանքը (policié) բարոյական մը, որպէսի պետական
և ընկերական սայթաքումներ ծնցուց մարդկութեան
մէջ : Երէկի և այսօրուան արիւնարու և անբարոյա-
կան քաղաքակրթութիւնը բնական և անխուսափելի
հետեւանքն է գերիներու յատուկ այդ սխալ բարոյա-
կանին, քանի որ այսօրուան պետութիւններու և ան-
հատներու հոգեբանութեան խորը մեռած են վարձքի
ու պատիժի, կամ գժոխքի ու արքայութեան զաղա-
փարին արմատները : Այսօր բոլորովին տարբեր են
մարդկութեան պահանջները. զգալի է նոր բարոյակա-
նի մը պէտքը, բարոյականի մը, որ աւելի առողջ, ա-
ւելի բանավարական, աւելի մաքուր հիմերու վրայ
գրուած ըլլայ : Անշուշտ պիտի դայ օրը, երբ մարդ-
կութիւնը, ձերբազատուած իր կրօնական և ընկերա-
կան նախապաշարումներէն, և յափառացած ապրուած
քաղաքակրթութեան վատախտարակ ազդեցութենէն,
իրեն համար պիտի ստեղծէ նոր բարոյական մը,
Գիւլիօի համոզումով, բարիքը բարիք եղած ըլլալուն
համար սիրելու, և չարիքէն չարիք եղած ըլլալուն
համար խուսափելու անպարտադիր բարոյականին կը-

քանքը^(*)։ Եւ այդպիսի մաքուր բարոյականի մը ծընունդն ու գոյութիւնը կախումն ունի դժոխքի և արեւոյտքեան շահագործումի տոտարկայ դարձած վարդապետութեան հիմնական ջնջումէն։

Քրիստոնէութիւնը բարոյականի իր այս ըմբռնումին, վարձքի ու պատիժի իր այս հրամանակարգութիւնով նորութիւն մը չէր որ ստեղծեց։ Դժոխքի ու դրախտի այդ ըմբռնումը հասարակաց էր բոլոր շփըրկութեան կրօններուն, որոնք Քրիստոնէութիւնը կանխեցին, և որոնք ծագումն առին հողային (agraire) կրօններէ։ Այս հանգամանքով Քրիստոնէութիւնը հանդիսութիւններ ունի Որփէականութեան հետ, ուրկէ փոխառութիւններ ըրաւ հաւատքով վերածնութեան, և խղճութեամբ մաքրագործումի հրահանգութիւններու մասին։ Եւ այս պատճառով էր անշուշտ, որ ինչպէս

(*) Այս համոզումը ճիշդեական հանգամանք ստացած է այսօր, եւ այդ բարոյական կրօնին ճիմմարեկութիւնը բազմանքն է բոլոր անկառիկանդ, ուղղադատ եւ ձեռքադատ հոգիներուն, որոնց խորը կրօնքին նուրը կայ։ Պիտի ստեղծուի նոր եկեղեցի մը, ճիմնուած բարոյական գիտութեան վրայ, կ'ըսէ Էմբրսըն. Յայն ցուրտ եւ մեղի, պիտի ըլլայ յար եւ նմանը մտաւին մեզ եղող մանուկին, ան պիտի ըլլայ ավեակրան եւ թուաբանութիւնը բարոյական Օրհնքին, եկեղեցին ապագայի մարդեան, առանց բարձրաբանքի, առանց ճախդի, առանց ստագափողի, բայց պիտի ունենայ երկինքն ու երկիրը իբրեւ առաջն եւ հետեւ, գիտութիւնը՝ զարդարումի եւ խորհրդանշանի համար. պիտի չ'ուստանայ միացրնելու գեղեցկութիւնը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը, բանաստեղծութիւնը։ Եւ այս ամէնը անոր համար, որպէս զի մարդ ձեռքազատի հաւաքական կեանքի մը ազդեցութեանն եւ կարեւոր, ուղիղ համբում մեզ միտ միմակ քալել, իբրեւ կասարեալ անհատ։

գիտել կուտայ Albert Bayet, Քրիստոնէութիւնն ալ, Որփէտկանութեան նման կրկին ձեւեր ստացաւ: Վայ գիտնական և փրկափայտական ձեւ մը, զոր ձեւաւորեցին պիւթադարեաններն ու պղատոնականները, և ժողովրդական ձեւ մը, բժժանքներու, հուսութի, և մարդը չարիքին ու դժոխքին դէմ պաշտպանող նուիրական առարկաներու կանոնաւոր վաճառականութիւն մը:

III

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայ Ազգ. Եկեղեցիի մասին, ըսենք, թէ քրիստոնէական կրօնն ու բարոյականը ուղիղ չէին կրնար համեմատել կամ պատշաճիլ Հայ ազգի ազգագրական, աշխարհագրական և քաղաքական պահանջներուն: Ժողովուրդ մը, որ հարկադրուած էր ապրիլ թշնամիներու խիս ցանցի մը մէջ, որ կը գտնուէր մեծ արչաւանքներու քառուղիի խաչատման կէտին վրայ, ինքնապահպանումի իրր միջոց պէտք ունէր կեանքի դատեմարտին համար կամքները ջրգեղող կրօնքի մը և քաղաքակրթութեան մը, բայց ո՛չ հրամայուած անիրաւութիւն մը անարատնջ կրել հրամայող գերիներու կրօնքի մը: Այս իրողութիւնը անհերքելի պիտի մնայ բոլոր անոնց համար, որոնք առանց կրօնական կանխակալ կարծիքի, առանց դաւանական նախապաշարումներու պիտի յօժարէին լրջօրէն ուսումնասիրել տաան և եօթը դարու մեր քրիստոնէական քաղաքական կեանքի բոլոր փուլերը, բոլոր դրուագները իրենց խորքին մէջ:

Ս. դարու մեր ազգային ղեկավարները, մասամբ դարմանելու համար քրիստոնէութեան պատճառած չարիքը, և փրկելու համար Հայ ազգը, ուրիշ քրիստոնեայ աղգերու հետ ձուլումի և Մազդէականութեան վաանգէն, ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ կազմութեան

հանճարեղ ծրագիրը մշակեցին ու գործադրեցին: Այդ ազգայնացումը տեղի ունեցաւ 447ին Շահապիվանի ժողովով: Հաւանաբար այդ ժողովը գումարուած է Նաւասարդի տօնին. որովհետեւ թագաւոր և կաթողիկոս, իշխաններ ու եպիսկոպոսներ տօներու առթիւ տեսակ մը ուխտագնացութիւններ կը կատարէին, օրինակ, Նաւասարդին Շահապիվան, Ս. Կարապետի տօնին, Մուշ, և այդ ուխտաւորական հաւաքոյթը տեսակ մը ազգային խառն ժողովի հանգամանք կը ստանար, ուր կարեւոր որոշումներ կը տրուէին ազգային կեանքի ու գործերու համար: Շահապիվանի ժողովի օրերուն Հայաստան քաղաքական ծանր տագնապ մը կ'ապրէր: Պարսիկ կառավարութիւնը մեր ազգի ճակատագրին հետ կը խազարէ Առաջին անգամն ըլլալով Շահապիվանի ժողովը խիստ և տրակոնական կանոններ կը հաստատէ ազգային կեանքի վերաբերմամբ, ջրդեղելու համար անոր բարոյական կորովը, և հայ եկեղեցին կ'ազգայնացընէ, իբր քաղաքական գործունէութեան կեդրոն, երբ Հայ թագաւորութիւնը ջնջուած էր, և երկիրը կը կառավարուէր Մարդպաններով: Այդ օրէն Հայ եկեղեցիի պեսը կերպով մը իր կրօնական իշխանապետութեան մէջ կը ձուլէր քաղաքական իշխանութեան ստորոգելիները: Հայ կաթողիկոսները կը կոչուէին «Կաթողիկոս Հայոց» կամ «Հայոց Մեծաց», մինչեւ ժ. դարու վերջ, երբ Խաչիկ կաթողիկոս (972—992) առաջին անգամ գործածեց «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսը, որ ընդհանրացաւ Կիլիկիոյ Կիրակոս կաթողիկոսի կողմէ 1243—1246 թուականին Սոոյ ժողովի որոշումներու յայտարարութենէ յետոյ մինչեւ մեր օրերը:

Այս ազգայնացումի փորձը, սակայն, իրմէ յուսացուածին չափ արդիւնք չը տուաւ. ընդհակառակն, մեր հարեւան կրակապաշտ, և յետոյ իսլամ հակառա-

կորզներու վրայ աւելցուց նոր թշնամիներ, Բիւզանիոյ Յոյն Օրթոտաքսութիւնը, և Հռոմի Կաթողիկոսութիւնը:

Մենք սովորութիւն ունինք ըսելու, թէ մեր ազգային եկեղեցին է եղած, որ մեզ փրկած է ձուլումներէ և ազգայնական վեճացումէ: Մասամբ միայն ճշմարիտ է այս դատաստանը: Հայ գաղութներ ազգայնապէս և կրօնապէս կորսուած են քրիստոնեայ երկիրներու մէջ, ուր բարձր ու դաւանանքի, նիստ ու կացի, ընկերական և ընտանեկան յարաբերութիւններու համամանութիւն մը գտած են, իրենց կեանքին ու նոր միջավայրի պայմաններուն միջեւ: Եթէ բնաշխարհի մէջ Հայ եկեղեցին պահպանեց հայ ազգ. գոյութիւնը, պատճառը սա է, որ եկեղեցին անհատներու հոգիին մէջ արեւութիւն սերմանեց իր կողքին իր գոյութիւնը պարտադրող և զինքը հարստահարող Խալամութեան խորհրդանիշ նամին դէմ, և այդ ատելութեան ոգին էր, որ հայ անհատը աւելի մօտ բերաւ իր եկեղեցիին, և անոր աւանդութիւններուն (*): Այս էր գոնէ Մ. Մամուրեանի և ուրիշներու կարծիքը, այս է եղած նաեւ իմ համոզումս: Գաղութներու մէջ հայ ազգն ու եկեղեցին ձուլուեցան, որովհետեւ իրենց կողքին կը պակսէր իրենց ատելութիւնը հրահրող նամին:

Այսպէս ըլլալով հանդերձ, պէտք է ընդունինք, թէ երբ մեր ազգային քաղաքական անկախութեան հետ կորսնցուցինք մեր ազգային գոյութիւնը ապահովող ամէն միջոց, մեր ձեռք մնաց ամէն կողմէ հալածուած մեր Ազգ. եկեղեցին: Մենք անոր կառչած մնացինք, իբրեւ մեր փրկութեան լաստակը, իբրեւ միջնաբերդը մեր ազգային գոյութեան պայքարին,

(*) Տես «ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ» Բ. (Ա. Մամուլ. քիւ 2336, 1920 Սեպտ. 1):

զանի նկատելով ո՛չ միայն իբր կրօնական զգացումներու ներշնչարան մը, այլ մանաւանդ, իբր մեր ազգային ինքնագոյութեան, մեր ազգային աւանդութիւններուն և յոյսերուն գանձարանը, մեր պատմութեան և լեզուին հնութեանց թանգարանը (*): Եւ ես այս համոզումով է որ կը մօտենամ մեր եկեղեցիին ու անոր գազափարին, և անոր հետ կապ ունեցող բարեկարգութեան ծրագիրներուն:

Հայ Ազգ. Եկեղեցին, իր քոյր հաստատութիւններու շարքին, չէր կրնար զերծ մնալ ժամանակի պահանջներու պարտադրութիւններէն: Եւ անոր Բարեկարգութեան պէտքը զգալի եղած էր դարերէ ի վեր: Քառասուն տարիներէ ի վեր չը դադրեցայ այդ պէտքը մատնանշել Մամուլի էջերուն մէջ, նոյն իսկ չքաշուելով, իմ եկեղեցականութեան օրերուն, անկրօն և անհաւատ ամբաստանելէ, նախապաշարումներու անձնատուր կարգ մը հին եկեղեցականներու, և նոյն իսկ Պոլսոյ ժողովուրդին մէկ հատուածին կողմէ: Եւ ես վերջապէս եկած էի սա համազումին, թէ Հայ Ազգ. Եկեղեցիի բարեկարգութեան յապաղումի անուղղակի պատճառներէն մէկն է եղած հայ բողոքականութեան բաժանումը հայ եկեղեցիէն, և դուրսէն

(*) Կրօնքը իր խորին մեջ իսկ, այլ եւս մակերեսային բնոյթ մը տուած է մարդերու գիտակցութեան եղանակին մեջ: Խորումկ համոզումը հրաժեշտ տուած է անոր: Եւ եկեղեցականները կրնան վկայել այս մասին, երբ արդար ուղղամտութեամբ բնեց ինքզինքնին, եւ արայայտուին հումարիս ու պարկեշտ կերպով: Միտքիականութիւնը կրօնքին յակամիտ է. մարդկային գիտակցութիւնը այսօր հրաժեշտ տուած է միտքիականութեան, ճշմարտութեան կրօնքին, պահելով իր մեջ կրօնական զգացում միայն, անկախ եւ անզաւ կրօնական դաւանանքի եւ ծեսերի:

անոր բանաձևեան պահանջը հայ ազգ. եկեղեցիի բա-
րեկարգութեան: Հայ ժողովուրդը ատելութիւն և
խորշում միայն ունեցած է դուրսէն եկած թելադրու-
թիւններու և պահանջներու վերաբերմամբ, և զանոնք
նկատած է թշնամական: Այդ համոզումը ինքնին բա-
ւական էր անոր, կառչած մնալու իր հին սովորու-
թիւններուն, ծէսերուն, արարողութիւններուն, դա-
ւանոնքին, գիտնալով հանգերձ, թէ անոնք ժամա-
նակավրէպներ էին: Հիմա խնդիրը կը տարբերի, երբ
բարեկարգութեան հարցը մէջտեղ կը դրուի Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսի կողմէն: Ժամանակն է, որ այդ
հարցին մօտենանք լրջօրէն, և անոր զործադրութեան
ձեռնարկենք կարելի եղածին չափ շուտ (*):

Մ. ՍԵՐՈՐԵԱՆ.

30 Սեպտ. 1937, Ալի

(*) Մեր այս ուսումնասիրութեան աստղծը պա-
րասած էինք Կաթողիկոսական կոնդակին ամիսներ տ-
առջ, Ամերիկայէն արցաւ մայու մը կողմէ եղած խնդ-
րանքի մը վրայ: Եւ երբ այս տարուայ Սեպտեմբերին մեր
ձեռքն հասաւ Վեհ. Կաթողիկոսի 1 Օգոստ. կոնդակը Եւ
անոր ընկերակցող «Ջեկուցումը», հարկադրուեցանք մեր
ցիւրերը դատաւորել Ջեկուցումի որդեգրած ուղղութեան
եւ ծրագրին վրայ:

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԲԸ

Նրկար տարիներու և դարերու վարանումներէ յետոյ, առաջին անգամն է, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը հարկադրուի կրօնական և աշխարհական մըտաւորականներու ուշադրութեանը յանձնել Հայ Ազգ. Եկեղեցիի Բարեկարգութեան կենսական հարցը, իր Օգոստոս 1 թուակիր և 417 համար Կոնգակով, անոր կցելով ուստահայ հոգեւորականութեան 1928ի համագումարէն ծնած «Հայոց Եկեղեցու Բարեկարգութեան Կեդր. Յանձնաժողովի» կողմէն պատրաստուած ԶեկՈՒՅՈՒՄԸ, որ ամփոփումն է ուսումնասիրութիւններուն:

Եւ առաջին անգամն է, որ Հայ Եկեղեց. Բարեկարգութեան հարցը գրեթէ իր յարաբերական ամբողջութեամբ սեղանի վրայ կը դրուի, և նիւթ կը դառնայ լուրջ ուսումնասիրութեան մը: Գրեթէ և յարաբերական կ'ըսենք, որովհետեւ պատրաստուած Զեկուցումի մէջէն բոլորովին դուրս ձգուած է եկեղեցիի զաւանականը և հաւատքի մասը, և այս զանցառութիւնը համապատասխան չէ Հայրապետական Կոնգակի բովանդակութեան, քանի որ Վեհ. Հայրապետը կ'ընդունի, թէ կենդանի եկեղեցից, այսինքն հաւատացեալներու բազմութիւնը ինքն է որ «զպիսս իւր եւ զկարիս իմասին հաւատոյ, ինքնին գիտեմ եւ ճշտեմ» իր անդամներու հաւանութեամբ: Այս հիման վրայ անհրաժեշտ էր, որ հաւատքի զաւանական մասը իր պատշաճ տեղը ունենար Հայ Ազգ. Եկեղեցիի Բարեկար-

դուքեան հարցին վերաբերեալ Զեկուցումին մէջ: Ուրովհետեւ զրեթէ բոլոր ազգային եկեղեցիները, իրենց քարեկարգական ձեռնարկներու միջոցին դաւանական խնդիրն ալ նիւթ ըրած են ուսումնասիրութեան, և խոր ու հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկած, ինչպէս եղած է կալուինական, Լուսերական, Անգլիկացան, Գերման հին-կաթոլիկ և ուրիշ եկեղեցիներու մէջ:

Յիսուսի աստուածութեան վարդապետութիւնը մէկն է դաւանական այդ բարեփոխելի կէտերէն: Անիկա արդիւնքն է ապեք բառին մէկ սխալ, դիտումնաւոր և քմահաճ թարգմանութեան, քանի որ ապեք կը նշանակէր ծառայ և որդի միանգամայն, և անոր լատիներէն հոմանիշ բառը puer նոյնպէս կը նշանակէր որդի և ծառայ: Յիսուսի կողմէն իբր թէ գործածուած «ծառայ (ապէտ) Աստուծոյ» բացատրութիւնը պարզապէս կրկնութիւնն էր Սաղմոսերգուն «ծառայ Տնառն» կամ «ծառայ Սնովայի» բացատրութեան: Հըրեական միտքը, որուն ներկայացուցիչներն էին առաքեալները, չէր կրնար ապեք բառին մէջ տեսնել ծառայ նշանակութենէն տարբեր իմաստ մը: Եւ սակայն հեթանոս աշխարհի մէջ ապրող Տարսոնցի Պողոսի հեթանոսական Քրիստոնէութիւնը չէր կրնար հանդուրժել ծառայի մը պաշտամունքին: Հեթանոսութեան աստուածները կ'ամուսնանային, ընտանիքի ու զաւակի հայր էին, ինչո՞ւ Յիսուս փոխանակ ծառայ ըլլալու, եղած չըլլար Աստուծոյ որդին, և այդպէսով իրենց պաշտամունքը նուիրուած չըլլար Աստուծոյ որդիին (*): Նախնական եկեղեցիի երկու հաստուած-

(*) Էմբրոքն սխալ ըմբռնումի արդիւնք կը նկատէ Ռիսուսի վերագրուած աստուածութիւնը, եւ կ'ըսէ թէ Եիսուսը ընդհանրապէս չի գիտեր իրենց պաշտամունքը նուիրուած չըլլար Աստուծոյ որդիին: Եւ աստուած-

ները — հրէականն ու հեթանոսականը — մինչեւ Նի-
կիոյ ժողովը հետեւեցան երկու հակամարտ ուղղու-
թեան, և երեք դարերու խուլ պայքարներէ վերջ հե-
թանոսական ըմբռնումը յաղթանակեց ի ֆեստ ուղղա-
փառութեան։ Այս խնդրոյն մէջ ճիշտապէս անձեռն չմտնող
հայրայրեց, և աստուածաբանութիւնը զայն կազմակեր-
պեց։

Կոստանդիանոս Հոռիմալիցիի հանգամանքով կը
նայէր քրիստոնէական կրօնքին վրայ, և զայն կը նը-
կատէր իր կայսերական ձեռքին մէջ գործիք մը պե-
տութեան ժողովուրդներու միջեւ բարոյական միու-
թիւն մը կազմելու համար։ Զինքը շատ ալ չէր հետա-
քրքրեր Յիսուսի աստուածութիւնը, և ո՛չ ալ Արիոսի
ողջամիտ գաղափարները։ Այնպէս որ Նիկիոյ ժողո-
վէն առաջ Արիոսականներուն ուղղուած իր մէկ նա-
մակին մէջ Կոստանդիանոս, Յիսուսի աստուածութեան
շուրջ յարուցուած վէճերը կը նկատէ զխառնութեան
զուրկ, «պարզապիստեմ», ժամանակներու յասուկ ու-
միկ գործեր։ Ան կ'ուզէ որ քրիստոնէական միութիւն
մը գոյութիւն ունենայ, ու վէճերը դադրին, հոգ չէ թէ

ուսածային եմ. Աստուած կը գործէ ինձմով, խօսի իմ բեր-
նով. կ'ուզե՞ն զԱստուած տեսնել։ Զիս դիտէ։ Եւ կը յա-
ւելու. «բանաստեղծին տրտմունքով վրայ եղող այս մեծ
երգը (cantique) յաջորդողաբուն հասկացողութիւնը ըմ-
բռնած է եւ ըսած. «Երկինքէն իջնող Սնովան է անիկա։
Քեզ պիտի սպաննեմ երբ ըսես քե մարդ եր ան։ Ի
խօսիմն ձեւերը, իր ճարտասանութեան պատկերները յափ-
տակեցիմ հեմարտութեան տեղը, եւ եկեղեցիները ճիւղուե-
ցան ո՛չ քե իր սկզբումներուն, այլ իր փոխաբերութիւն-
ներուն վրայ»։ Էմբրսըն Յիսուսի մեջ կը տեսնէր «ճեմա-
րիս մարդը», միակը, որ իրապէս ապրեցաւ ճեմամտոյն
ոստուածային գաղափարին։

T4c

ի՞նչ սկզբունքի ու վարդապետութեան շուրջ, դիւրացնելու համար պետութեան գործը, միութեան ոգին ստեղծելով հետեւածնալ միաժերու մէջ։ Եւ եթէ Նիկիոյ ժողովը յաջողեցաւ դատապարտել Արիոսը, և անոր ուղղափառութիւնը, պատճառը սա էր, որ ժողովին կը նախագահէր Կոստանդիանոսի կողմէ, իր քարտուղարներէն մին, Ոսիոս եպիսկոպոս, կատաղի հակարիոսեան մը։ Կոստանդիանոսի պահանջածը միութեան բանաձեւ մըն էր, և Նիկիոյ ժողովը զայն արձաւ կայսեր։ Կուկլիէլմո Ծէրրարօ շատ իրաւամբ դրեց. «Զափազանցած չենք ըլլար երբ ըսենք, թէ Կոստանդիանոս Քրիստոնէութեան միջոցով պետութեան միութիւնը վերակազմելու փանայած ասէն, հոն ներմուծեց քայքայիչ նոր ոյժ մը, աստուածաբանական վէճերը» (*La Ruine de la civilisation Antique*): Եւ աստուածաբանական այդ վէճերը պղտորեցին Նախնա-նական Քրիստոնէութեան պարզութիւնը։ Արիոսականութիւնը պահ մը հալածուած, յաջողեցաւ Կոստանդիանոսը իր կողմը շահիլ, և այս անգամ Աթանաս կ'աքսորուէր (335) Տիւրոսի ժողովին որոշումով։

Ի՞նչ էր Նիկիոյ ժողովի Հայրերուն իսկական գերդաստանաւոր Յիսուսի աստուածութեան քեզը պաշտպանելու։ — Քրիստոնէութիւնը պետական կազմին մէջ մտնելէն ի վեր, մասամբ մերկացած էր իրմէ իր ընկերական կաղմակերպութեան և կրօնքի հանգամանքը, և իր վրայ հագած քաղաքականի շապիկը։ Հին կրօններու աւերակոյտին գիրկը, բազմաթիւ հերձուածներու և աղանդներու խառնաշփոթութեան մէջ, այլ եւս բարոյական հեղինակութիւն չէր մնացած կարենալ ինքզինքը պարտադրելու համար կայսրութեան ժողովուրդներուն։ Կանխաւ կայսրութեան ոյժը հիմնուած էր Հռոմէական ծերակոյտի բարոյական հեղինակութեան վրայ։ Ան էր, որ կ'օրինականացնէր

կայսրներու իշխելու իրաւունքը, Լէգէոններու միջա-
մտութիւնը կայսրներու ընտրութեան մէջ, խորտա-
կեց Հռովմէական Մերակոյտի հեղինակութիւնը, և Գ.
գարը մատնեց սոսկալի անիշխանութեան: Օրինակա-
նացած նոր իշխանութիւն մը ստեղծելու նպատակով,
կայսրներու աստուածութիւնը փատագործուեցաւ: Ասոր
յաջորդեց կայսրներու աստուածային ծագումի ըմբռ-
նումը արեւելեան զինապետական գրութեամբ: Պե-
տականացած Քրիստոնէութիւնը ուզեց ստանձնել օրի-
նական բարոյական հեղինակութիւնը դէպի քայքայ-
յում քալող և իր գիրկը ինկող Հռովմէական կայս-
րութեան միութեան: Այդ գերը կատարել կարենալու
համար անհրաժեշտ էր ո՛չ միայն հաստատուն ձեւ մը
տալ իր դաւանանքին, այլ և պէտք էր դանի հիմնել
աստուածայնութեան ըմբռնումին վրայ, այսպէսով
փակելու համար Յայտնութեան (révelation) գիրքը, և
ըսել կարենալու համար, թէ Քրիստոնէութիւնը վեր-
ջին և կատարեալ Յայտնութիւնն է ու պիտի մնայ:
Հեթանոս միաքը նպաստաւոր էր այդ զաղափարին,
քրիստոնեայ ազանգաւորներէ շատեր մշակած էին
զայն. հետեւաբար Նիկիոյ ժողովը կրնար, հիմնուելով
նախընթացներու վրայ, և օգտագործելով ապառ-
սին երկիմաստը, Յիսուսի աստուածութեան վարդա-
պետութիւնը նուիրագործել: Նիկիոյ ժողովին այս սը-
խալը պատճառ եղաւ որ Քրիստոնէութիւնը մատչելի
չըլլայ սեմական և արիական կարգ մը ժողովուրդնե-
րու:

1920ին երբ Հայկական Հանրապետութեան և
Կաթողիկոսարանի յարաբերութիւնները կը կնճռոտէին,
Օգոստ. 29էն սկսեալ Վերելիեան Մամուլչի մէջ
սկսայ հրատարակել ութը յօդուածներու շարք մը (*).

(*) Տե՛ս 1920ի «Արեւիկեան Մամուլ»-ի 2884, 2886,
2888, 2889, 2840, 2849, 2852, 2868:

ՀԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ ԺԵՐՆԱԳՐՈՎ: Այդ յօդ-
ուածներէ հինգերորդին մէջ, հիմնուելով կրօններու
փոխադարձութեան, և Տոկմի բնաբոյրեան զանազան
փոխերուն վրայ, կը գրէի թէ Հայ Եկեղեցիի վարդա-
պետութիւնը զեռ Տոկմի հրամայական հանգամանք
չէ՝ ստացած և ատոր իբր արդիւնք անիկա յարմա-
րութիւնը ունի արդիական կրօնք մը Ըլլալու: Տոկ-
մերու գոյութեան չափազանցութիւնը արդիւնք է Ախ-
րիկէի, Պաղեստինի, Սիւրիոյ, Միջագետքի և մանա-
ւանդ Աղեքսանդրիոյ, ուր արդէն քրիստոնէութեան
երեւումէն առաջ կրօնքը սկսած էր հաշտութեան մի-
ջոցներ որոնել յունական փոխադարձութեան հետ: Կղե-
մէս Աղեքսանդրացիի նման նոր-պղատոնական միտքեր
խնամութիւններ հասփատեցին նորածագ քրիստոնէու-
թեան և իրենց իմաստասիրական համադումին միջեւ:
Սև չափազանց կրօնական Ըլլալու ոգին եղաւ չափա-
զանց իմաստասիրական, և ալ այնուհետեւ ջերմեանդ
երևակայութեան մը ցնորքներուն յայտնութիւնները
նուիրագործողը պիտի Ըլլար Տոկմի կամ վարդապետու-
թեան չափազանց փորձարկութիւնը: Սև ասոր համար
չպակսեցան օրէնսգէտ փոխադարձներ, որոնք հեթա-
նոսութեանէ դէպի քրիստոնէութիւն սկսան ճառարան-
ածարանք անուանով:

Կրօններու փոխադարձութիւնը ցոյց կուտայ, թէ
ազգագրական խմբաւորումներ հաւասար աստիճանով
երբ'ք պէտքը չեն զգացած կրօնական Տոկմերու ստեղ-
ծումին կամ կիրարկումին: Ճիշդեւ ընդունուած իրո-
ղութիւն պէտք է նկատել, կը գրէ Ե. Կրնեւպէր, իր
Տոկմերու բնաբոյրումը գործին մէջ, (էջ 167) թէ ազգա-
գրական ամէն խմբաւորումներ հաւասար ուժգնու-
թեամբ չեն զգար տոկմաթիք կամ վարդապետական
պէտքը, թէ ամէն միջավայր լաւ չը յարմարիր առկմի
ծնունդին, թէ հետեւաբար ամէն կրօններ չափազանց

անհուսափորէն առկամաթիք կը մնան: Ազգազգրական
խմբաւորումներ կան որոնք աստուածաբան ծնած են.
բարերախտաբար մեր ազգազգրական միջավայրը և մեր
ցեղային հոգեբանութիւնը մեզի խնայած է այդ շա-
րիքը, և անոր համար է, որ եկեղեցին շուտ փակած է
վարդապետական ներութիւններու ցանկը, և ինչ որ
ընդունած է տիեզերական կոչուած ժողովներէն զա-
նոնք պահած է նախնական վիճակի մէջ, առանց ա-
նոնց աւելու մաթեմատիքական ճշգրտութիւն, խորհիւ
զիտցող հաւատացեալներուն թողլով անոնց մասին
իրենց համոզումը կաղմելու աղտաութիւնը: Ահա թէ
ինչո՞ւ համար Հայ Ազգ. եկեղեցին ամենէն աւելի մօտ
զգացած է ինքզինքը քրիստոնէութեան նախնական
բունին. և ահա թէ ինչո՞ւ անիկա աւելի յարմարու-
թիւն ունի բարեփոխուելու, սրբազրուելու: Հիմնուե-
լով այս իրողութեան վրայ. կը համարձակիմ ըսելու,
թէ Յայտնութիւնը (révelation) վերնապէս իր դործը
չէ՝ աւարտած գեռ, գոնէ մեր մէջ:

Այնպէս որ Հայ Ազգ. եկեղեցին պաշտօնապէս
իւրացուցած ըլլալով հանդերձ Նիկիոյ ժողովին դա-
ւանանքը, զեռ երկար ատեն համամիտ գտնուեցաւ,
մասամբ թերեւս, Արիոսի համոզումներուն: Եւ եթէ
Արիոսական մը չեղաւ, դոնէ մնաց իր Կիսարիոսեանի
զերին մէջ: Այս պատճառով էր, որ Գրիգորիոս յա-
ջորդող թարգմանչ-ութեան օրերուն, Ս. Գրքի թարգ-
մանութեան ձեռնարկին ղուգահեռաբար հայերէնի
թարգմանուեցաւ Կիւրեղ Երուսաղէմացիի «*ВІДВІДІВНІ*
ДІВІВІДІВНІ», որ Կիսարիոսեան գրուած մըն
էր:

Այս խնդրոյն հետ սերտօրէն կապուած է հաղոր-
դութեան հացին ու գինիին մէջ իրական Գերկայութիւն
տեսնելու, և կամ մեր նախնեաց հետ հացն ու գինին

ճշմարիտ, օրինակ, պատկեր նկատելու հարցը (*):

Վեհափառ Հայրապետը իր կոնդակով երեւան կը բերէ լայնախոռոչ ողի մը, և ասով իսկ կը տարբերի իր նախորդներէն: Ինք կ'ընդունի, թէ զարեբութեան ծիսական փոփոխութիւններ — ինչո՞ւ ոչ, և դաւանաբանական փոփոխումներ — մուծուած են եկեղեցիներու մէջ «ըստ պիտոյից հանգամանաց», կ'ընդունի, թէ անոնք փոփոխելի են և կը փոխուին, ժամանակի ընթացքին, «որպէս պահանջէ հարկ ժամանակիկն»:

Բարեյոյս նշան մըն է Հայրապետական կոնդակով մեղի ցուցադրուածը: Վտանդաւոր է դաւանանքի ու հաւատքի անսրբազրելիութեան սկզբունքին կառնած մեալ: Անփոփոխելիութիւնը լծացում մըն է, և լծացումը թունաւոր է ու ֆիասակար: Նրբ կրօնք մը կը դադրի յառաջգիմական ըլլալէ, և չկրնար յարմարիլ ժամանակի պէտքերուն և հանգամանքին, դատապարտուած է անսեռութիւն, և ուշ կամ կանուխ պատանդութիւն իր փոշիններուն մէջ: Ան եթէ իմ այս համոզումիս հրապարակուած քառասուն տարիներ առաջ ինծի դէմ հանեց Մանկունիներու նեղմիտ չրջանակը, այսօր ուրախ եմ, որ Հայ կաթողիկոս մը չը վարանիր նոյն այդ համոզումը իւրացնելու, և պաշտօնապէս յայտարարելու իր կոնդակով: Կրօնական ըմբռնողութեան զարգացումին և յառաջգիմութեան պաշտօնական նախաքային է առնուածը մեր մէջ: Ան արդէն ուշագիւր ուսումնասիրող մը պիտի կրնայ տեսնել, թէ Քրիստոնէութիւնը արդէն իսկ ինքնին մէկ ապացոյցն է կրօնքի բարեշրջութեան սկզբունքին, քանի որ ինք կը ձեռնարկէ հինը սրբազրել, անոր տառը ողեկանաջընել, յարմարելու համար ժամանակի պահանջներուն:

(*) Այս մասին ձեռ մեր «ՔՐԻՍՏ. ԵԿԵՂ.ՅՅԻՈՅ ՎԱՐ. ԴԱՊԵՅՈՒԹԻՒՆԸ, (1910, էջ 96-106):

Վերջին դարուն եկեղեցական բարեկարգութեան իրրեւ առաջին ձեռնարկ, 50—60 տարիներ առաջ Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանը Յանձնաժողով մը ընտրեց Մաշտոցի սրբապետութեան և բարեփոխութեան համար: Անիկա տարիներով իր անուանական գոյութիւնը քաշկռակեց, առանց գրական և շաշափելի արդիւնքի մը:

Բարեկարգական մասնակի փորձեր եղան ամուսնալուծման և այլի քահանաներու վերամուսնութեան խնդիրներու շուրջ: Նրկրորդ ձեռնարկը ապարդիւն մնաց Խրիմեան Կաթողիկոսի օրով, որովհետեւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, և Պոլսոյ ու Նրուսաղէմի Պատրիարքութիւններ միասական կեցուած մը ունեցան Խրիմեանի առաջարկին դէմ: Այն ատեն (1907) եւս միայն Քիւլեզանդիոնի մէջ հրատարակուած յօդուածով մը չեղտեցի այլի քահանաներու վերամուսնութեան անհրաժեշտութիւնը:

Ընդունինք, թէ չէ՝ կարելի անտեսել ժամանակին պահանջները: Չը մոռնանք, թէ դժուար է խրանիմ դիմ ազատել: Ժամանակը ամենազօր ոյժն է, որ կը սղոցէ անհարկի և անարամաբան գիմադրութիւնները, և կանգ չ'առնուր ի,՝ գնացքին մէջ: Անիկա օրուան պէտքին համաձայն կը ծնի իր դաւանանքը, իրմէ սերած զարգացումներու, յեղաշրջումներու, հոգեբանական փոփոխութիւններու, բարոյական և ընկերական ըմբռնումներու խաբիսիին կաթնած: Եւ ալ ոչ ոք կրնայ ժխտել, թէ կարելի չէ արհամարհել ժամանակը և խաղալ անոր պահանջներուն հետ: Ժամանակը հեղեղն է, որ կը քանդէ, վա՛յ անոնց, որոնք կանխամտածուած, լրջօրէն ուսումնասիրուած բարեկարգական ծրագիրներով չեն ուզեր ճամբաներ բանալ հեղեղին առջեւ, որ կրնայ, առանց այդ ծրագրին, քանգել կրօնական կամ ընկերական շինուածքի մը ամբողջու-

թիւնը, և անոր հետքերը քննել սերունդներու հոգիին, բարեկարգութեան գործը փրկութեան գործն է, հնու-
թեան այն բոլոր մասերուն, որոնց կեանքը կրնայ
դեռ օգտակար ըլլալ, պատշաճեցուելով դարու սպիին
և պահանջներուն:

Այս համոզումին հետեւանքով էր անշուշտ, որ
1907ին մերժուած այրի քահանաներու վերամուսնու-
թեան (*) սկզբունքը գործադրելի հռչակուեցաւ
1923ին, Նոյ. 11 և 644 համար Հայրապետական կոն-
գակով:

Այս համոզումին հետեւանքով էր անշուշտ, որ
նոյն թուականին և 645 համար կոնգակով պսակի և
ամուսնական խնդիրներու մէջ ճիշդահամարի ազդակ-
ցական կապերը մեղմացուեցան, և 1928 Նոյ. 9ին
349 համար կոնգակով ընդունուած հռչակուեցաւ դա-
րերէ ի վեր Արեւելեան եկեղեցիներու կողմէ ընդուն-
ուած ու պահպանուած Յուլեան տոմարի անդ, Նոր
Տոմարի դրութիւնը:

78 Այս բարեկարգական փոփոխութիւններու ամբող-
ջութիւնը, սակայն, իր մասնականութեամբ հազիւ ան-
շան հատուածը կը կազմէ բարեկարգչական այն մեծ
գործին, ուրկէ կախումն ունէին Հայ Ազգ. եկեղեցիի
գոյութիւնը, ժողովրդական բարեպաշտութեան վե-
րաբծաբոլմը, ինչպէս նաեւ սերտակցութիւնը ժողո-
վուրդին և եկեղեցիին:

Էմբրսըն նկատի ունենալով ժողովուրդներու ուժա-
ցումը եկեղեցիներէն, և անոնց անտարբերութիւնն ու
խզումը կրօնքէն, ազօթարաններու (temples) պարա-
պութիւնը կը բացատրէ հետեւեալ կերպով. «Նթէ ա-

(*) Զեկուցում կը գործածէ կրկնամուսնութիւն
բառը, որ սխալ է ըստ իս, եւ յստակ կերպով չը ծառ վերա-
մուսնութեան նշանակութիւնը:

դոժարանները պարապ են, պատճառը այն է, որ մարդ-
կութիւնը ապրիւ կ'ուզէ, և թէ պաշտօնական Քրիս-
տոնէութեան մէջ գրեթէ բոլոր հիւթը (sève) սպառած
է: Անցեալին հիւանդութիւնը... , աւանգապաշտու-
թիւնը մտած է աղօթատեղիէն ներս, և կատարած իր
գործը: Հոգին կը նեղէր եկեղեցին. որովհետեւ Հոգին
շարժումն է. եզափոխութիւնը (évolution), յառաջդի-
մութիւնը, այն ամէնը, որոնք անհաշտ են սեղմօրէն
հաստատուած օրէնսդրութեան (institution) մը, որ ան-
շարժ մնալ որոշած է: ... Եկեղեցին բաւական լայն
չէ՝ մարդուն համար՝ իր այսօրուան վիճակով:

Պէտք է ընդունիլ, թէ մեր Եկեղեցիէն ալ խոյս
տուած է Հոգին: Մեռած ծէսի մը դիակին է որ կը
հանդիպինք հոն: Տեսակ մը կրօնական շարժապատկե-
րի անհամ ներկայացում... : Հոն չիմական ալօթի գը-
լանները կը դարձուն և կ'արտասանուն տղէտ եկե-
ղեցականներու կողմէ, որոնք, յաճախ, իրենց կար-
գացածը հասկնալու, զգալու և ապրելու կարողութիւ-
նը ու յարմարութիւնը չունին: Եւ այս ամենուն մէջ,
միայն ժողովուրդի ազգայնական զգացումն է եղած,
որ, անկախ կրօնքի մեռած զգացումէն, Հայ Ազգ. Ե-
կեղեցին պահպանած ըլլալու հրաշքն է գործած:

ԺԱՄԱՍԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ջեկուցումը, իբր մէջ կը խտացընէ ուսանայ եկեղեցական համագումարի և Հայ Մամուլի յայտնած կարծիքները և քանաձեւած բաղձանքները: «Ծիսական արարողական խնդիրներ» հատուածին տակ կը քննէ ժամակարգութեան կամ ժամասացութեան խընդիրը:

Հայ Աղգ. Եկեղեցին իբր ժամակարգութիւնը հետըզհետէ բաժնած է, յաւելումներով, ինը ժամերգութիւններու, որոնք ծանօթ են Գիշերային, Առաւօտեան, Արեւադալի, Ծաշու (երեք պահերով), Երեկոյեան, Սաղաղական և Հանգստեան անուանելով (*): Ժամանակ մը վերջ, Եկեղեցիի վարիչները աւանդելով, թէ գործնական չէ՝ ժամակարգութեան բաժանումի և հրահանգութեան այդ ձեւը, բարեկարգական ձեռնարկ մը բրած են, ժամասացութիւնը վերածելով երեք պահերու: Առաւօտեան, առաջին երեք պահերու միացումով. Ծաշու, երեք ողորմեաները միացնելով պատարագին հետ, և Երեկոյեան, վերջին երեքին միացումով: Այս մասնակի փոփոխութիւնները անհրաժեշտ դարձած են ժամանակի ընթացքին: Արեւելեան հեղգ մթնոլորտին տակ, և միջին դարու միստիք մոլեռանդութեան ձեռքով կազմակերպուած ինը ժամասացու-

(*) 719իմ գումարուած Դուիթի Տիմգերտդ ժողովն է, որ աւելի շատ զբաղած է ժամասացութեան եւ անոր բաժանումի հարցով (Կանոն 17—26):

թեան այդ բաժանումը, որ իր նորութեամբ կը հակա-
սէր նախնական եկեղեցիի ժամասացութեան, այլ եւս
ժամանակ չէր թողուր քրիստոնեային զբաղելու իր
անական և զաշտային գործերով, և աշխատելու իր
ապրուստին համար: Ընդունինք, թէ երկար ժամե-
րով կրկնուած հանապազօրեայ միօրինակ ժամերգու-
թիւններ տաղակացուցիչ հանգստանք մը կը ստանան,
նոյն իսկ ամենէն քերմեռանդ և միասիք հոգիներու
համար: Իրողութիւնները ցոյց տուած են, թէ չափա-
ղանցութիւնները հակազգացութեան ծնուցիչ պատճառ-
ներ կըլտան, և ծայրայեղ քերմեռանդութիւն մը
վերջացած է կա՛մ անտարբերութեամբ, և կա՛մ ան-
հաւատութեամբ, կրօնական մարդի մէջ:

Եւ եթէ միջին դարու միասիքականութեան հա-
մար պէտք մը կըլտան այդ երկարատեւ արարողու-
թիւնները, եկեղեցատէր ժողովուրդը հետզհետէ եկե-
ղեցիէն հեռանալով ցոյց տուաւ, թէ իր զգացումնե-
րուն դիւր չեն դար այդ *causes* արարողութիւննե-
րը, և այդպէսով բանազատեց եկեղեցիի վարիչները
որ ժամասացութիւնները վերածուին երեքի:

Յարգ կիրարկուած ժամասացութեան այդ կերպն
ալ այլ եւս հինցած է այսօր, և անհրաժեշտ է, որ
անգիի տայ մեր ժամանակի պահանջներուն: Կարեւորը
ժամասացութիւնը հրապուրիչ և յինիչ բնելուն մէջն է
պէսպիսութեամբ, քարոզով, նուազով և երաժշտու-
թեամբ: Այս մասին յայտնուած կարծիքները ամփո-
փելով Զեկուցումի հնդիւնականները անոնց դասաւորու-
մով կը հասնին սա եղբակացութեան.

1. — Հասարակ կամ լի օրեր ժամերգութիւն չկա-
տարեւ և փակ պահել եկեղեցիները, վիճակ մը, որ
գոյութիւն ունէր հին եկեղեցիին մէջ, մինչեւ երրորդ
դար, ինչպէս ցոյց կուտայ Ա. Առաքելական կանոն-
ներուն Ծրդը, որ շարաթ գիշերուան ժամասացութիւն

նը կը յանձնարարէ «մարտիրոսաց յիշատակին» համար, որովհետեւ կ'ըսէ շաքաթ «մեծ օրուայ (կիրակի) նախընթաց օրն է»:

2.— Ժամերգութիւն կատարել միայն կիրակի և տօն օրեր:

3.— Գիշերային ժամերգութիւնը կատարել միայն շաքաթ և կիրակի օրեր:

4.— Արեւազալ և Խաղաղական կատարել մեծ պահոց օրերուն, անշուշտ հիմնական կրճատումով և փոփոխութեամբ:

5.— Հանգստեան ժամերգութիւն կատարել բացառիկ պարագաներու մէջ միայն:

Անշուշտ նպատակայարմար են ձեւական այս փոփոխութիւնները, բայց զանոնք օգտակար և արդիւնաւոր կարենալ ընելու համար, պէտք է կենդանացընի տառը, պէտք է շունչ ու հոգի տալ արարողութեան: Որովհետեւ ինչ որ ալ ըլլան ժամերգութեան համար ընտրուելիք կաղնի ու պայմանները, սա ստոյգ է, թէ անոնք ո՛րեւէ բարերար ազդեցութիւն պիտի չկրնան ունենալ հաւատացեալներու վրայ, իրենց արդի յօրինուածքով ու լեզուով: Դատել և խորհիլ դիտցող հասարակութիւն մը կ'ուզէ որ իր հաւասար մօտ ըլլայ ո՛չ միայն իր սրտին ու զգացումներուն, այլ և մօտ իր միտքին ու դատողութեան: Գեղադիտական ճաշակով օժտուած մարդը կը պահանջէ, որ իր կրօնական արարողութիւնները, իր ժամասացութիւնները լեցուն ըլլան շնորհքով եւ գեղեցկութեամբ, մինչ հիմա այդ գեղեցկութիւնը, գեղադիտական այդ ներշնչումը կը քացակային մեր ժամերգութիւններէն:

Միտքերու այս հոգեբանական վիճակը նկատի առած ատեննիս կուգանք սա եզրակացութեան, թէ, ո՛չ միայն պէտք է կրճատել ժամերգութիւններու պահերը, այլ և կրճատել արարողութիւնները: Կրօնական

քարեպաշտութեան հին օրերուն, մարդիկ հաճոյք կը զգային երկար արարողութիւններէ, սա ըմբռնումով թերեւ, թէ եկեղեցիին մէջ երկար մնալով հեռու կ'ըլլային մեղքէ, և աւելի մօտ Աստուծոյ: Անոնց հոգեբանական վիճակը իրաւունք կուտար այսպէս մտածելու: Անցեալին պատկանող իրենց այդ իրաւունքը ոյժը չունի մենէ կապաւելու մեր այսօրուան իրաւունքը, կրճատելու, համաձայն մեր հոգեբանական պահանջներուն, այդ երկարացումն և երկայնաօրոյն աւարողութիւնները, որոնք ուրիշ դարերու, և ուրիշ պահանջներու կը համապատասխանէին, և որոնք այսօր ուղիղ չին համեմատիր մեր ըմբռնումներուն և պատումներուն հետ:

Սե այդ կրճատումը, անհրաժեշտ ինքնին, պէտք չէ սահմանափակուի ժամատացութեան բաժնին մէջ միայն: Անսանկիօրէն երկար են մեր ժամերգութիւնները, մեր խորհրդական արարողութիւնները մկրտութեան, ամուսնութեան, թաղման, ձեռնադրութեան: Անհրաժեշտ է, որ ասոնց ամենքն այ ինթարկուին բանաւոր կրճատումներու:

Ըսենք միանգամ ընդ միշտ, թէ մեր կաղմած այս ընդհանուր ծրագրին մէջ չէ՛ կարելի մանրասէօրէն մատնանշել ժամագրքին ու շարականներուն այն մասերը, որոնք ամբողջութեամբ կամ մասամբ պէտք է մէկ կողմ գրուին, և այն մասերը, որոնք պիտի պահուին, ի հարկին անոնց վրայ պէտք եղած փոփոխութիւնները ընելէ զերջ, զործածութեան յատկացուելու համար: Այդ խղճամիտ և արդարադատ աշխատութիւնը պէտք է ըլլայ զործը Բարեկարգական Օսնձնածուղովի մը, զանազան ճիւղերու բաժնուած, որ ընտրւած և կաղմուած ըլլայ դարերու ընթացքին Գրիս տոնէութեան կրած ձեւական և արարողական շրջափոխութիւններուն, Հայ Եկեղեցիի աւանդութիւննե-

բուն խորքին ու ոգիին հմտացած, և այսօրուան ու վաղուան ժողովրդական հոգեբանութեան, և անոր կրօնական հակումներուն ծանօթ անձերէ, կարենալ նպատակադարձար արդիւնք մը ձեռք բերելու համար: Որովհետեւ անձեռնհաս և անհմտ անհասներէ կազմուած յանձնախումբ մը կրնայ բարեկարգական դործը դիմեցընել, և քայքայում յառաջ բերել կրօնական և եկեղեցական կազմին մէջ:

Մինչ այդ, կ'ուզեմ գիտողութիւն մը ընել ժամագրքի մէկ կէտի մասին: Հոս առաջին անգամ մեր աչքին դարձող էջերը յաակացուած են Խոստովանութեան և Մեղայի բանաձևին: Կեանքիս օրերուն ինծի նողկանք պատճառող այդ մեղայագրին ո՛չ ծագումը փնտռած եմ, և ո՛չ ալ հեղինակը: Յայտնի է, թէ անիկա կուտակում մըն է, առընթերադասութիւն մըն է տարբեր ժամանակներու և տարբեր հեղինակներու կողմէ հետզհետէ աւելցուած: Որովհետեւ անկարելի է երևակայել մեղաւոր մը, ըլլայ աշխարհական թէ եկեղեցական, որուն միտքը կրցած ըլլայ բեղմնաւոր ուիլ ա՛յսքան մեղքերու անասելի և աներեւակայելի տեսակներով: Հոն սեռային յանցագործութեան այնպիսի տեսակներ կան նշանակուած, և այնպիսի դիրքեր (pose), որոնք գոյութիւն չունին նոյն իսկ Հռովմէական կայսրներու սէրերուն և ցոփութեանց ցանկին մէջ: Եւ դժուար է երեւակայել բարեպաշտ հաւատաւոր մը, որ քալած ըլլայ մեղքի այդ մատնանշուած բոլոր ճամբաներէն, և ապրած ըլլաւ անսանձական, գրասական տարփամուկ կեանք մը (*): Այնպէս

(*) Կ'երեւի, քե անսոցագիտութիւնը, նման արուագիտութեան, ընդհանրացած մոլութիւն մըն էր հեքանոս աշխարհի մեջ, եւ մուս գտած Քրիստոնեայեան գիւղը: Անոնց համար որոշուած աղաւթարութեան կանոնները

կ'երևի, թէ միջնադարեան բարեպաշտիկ կեանքը չափազանցութիւններէ հաճոյք կ'ըզար, և այդ իսկ է պատճառը, ո'չ միայն մեր կրօնական արարողութիւններու շատարանութեան, այլ և խոստովանութեան յարակից Մեղային ստորնաքարչ չափազանցութեան։ Եւ այս չափազանցութիւնները կը խորհիմ, թէ մեր Մեղային մէջ մուտ գտած են այն օրէն, երբ կաթոլիկ եկեղեցիին ազգեցութիւնը սկսած է մեր եկեղեցիին վրայ (1238—1361), որովհետեւ այդ եկեղեցին է միայն, որ ունի մահացու մեղքերու այնպիսի ամփոփումներ, որոնց արտասանութիւնն անգամ պիտի վերաւորէր պարկեշտ մարդու մը խողովութիւնը։

Ժամադրքի սրբադրութեան և կրճատումի պահուն, փափաքելի էր, որ նոյնութեամբ, և անփոփոխ, պահուէր Ծնորդալիի «Առաւօտ Լուսոյ» երգը։ Անիկա արեգակնային ծագումով, ընդոր զազտնասաց, եղօքերիք կրօններու օրհներգութիւնն է արեգակնային աստուծոյն ուղղուած։ անիկա հայ հեթանոսական արեւապաշտութեան հուփկու մէկ արտայայտութիւնն է քրիստոնէացած հանգամանքով, ուղղուած արգիւնագործ արեւին, և ձերգարութեան արեգակն Յիսուսին միանգամայն։ անիկա հնութեան անբաղդատելի մէկ գոհարն է, քրիստոնէական չապիկի առկ ծածկուած, գոհարը վերջաւմաց Գողթան երգերու նուագերգութեան, հարազատ ցոյացումը ստեղծագործ ոյժի ձգաող մեր արեւաշատ հոգիներուն։

ամեհանիքներն են, եւ գրուած՝ Գ—Ծ. դարուն։ Տես Անկիւրիոյ ժողով (313—315) կանոն 16. 17. Բարսեղ Մեծի (370—378) կանոն 7. 63. Թադեոս Առաքեալի կանոն 28. Հարց Հեթեոպաց, կանոն 2 եւայլն։ Եւ այս բոլոր կանոնները կապ չունին Հայաստանի հետ, ուր կ'երևի Սրբազ Եր կամ գայուքիւն չունեք այդ ախար։

ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ Ազգ. եկեղեցիի տօներու հարցը մէկն է սրբազրեւի և բարեփոխելի կէտերէն: Դարերու ընթացքին մեր Տօնացոյցը բարելոն մըն է եղած տոհմային և այլատարր ու այլացեղ սուրբերու և սրբուհիներու տօներու յաւելումով խճողուած: Մեր ազգային եկեղեցական ցանցառ ժողովներու կանոններու և արձանագրութիւններու շարքին, չենք հանդիպիր տողի մը, հատուածի մը, որ մեզի կարենար բացատրել, թէ ի՞նչ տուեալներու վրայ և ի՞նչ սկզբունքով այս կամ այն անհատը սուրբ հռչակուած է և որոշուած է դասել մեր տօնացոյցի ծանօթ սուրբերու շարքին: Այդ լուսթիւնը մասամբ մեզի իրաւունք կուտայ ննթազրելու, թէ սուրբերէ շատեր տեղական եկեղեցիներու մասնակի կարգադրութեամբ ներմուծուած են այս կամ այն գիւղի կամ քաղաքի եկեղեցիին մէջ, հոգեւորականներու ջերմեանդութեան հետեւանքով, և կարգ մը օտար սուրբերու տօներ ալ մուտ գտած են տեղական հայ եկեղեցիներու մէջ, գուցէ զրացիական կամ քաղաքական հաճոյակատարութեամբ, և յետոյ հայրապետներ, մողովով կամ առանց մողովի որոշման, սլաշտօնականացուցած և ընդհանրացուցած են անոնց տօնակատարութիւնը Հայ Ազգ. եկեղեցիին մէջ, պահպանելու համար հայ եկեղեցիի ծիսական և տօնական արարողութիւններուն համանմանութիւնն ու միութիւնը:

Տօնակատարութեան առիթ տուող մեր կրօնական

առնելը կարելի է բաժնել երեք դասակարգի. 1.—
Տէրունական տօներ. 2.— Սուրբերու տօներ. 3.—
Այլաբանական տօներ:

Տէրունական տօները կազմուած են Յիսուսի
կեանքին և պարագաներուն յատուկ տօներով, որոնց-
մէ մասամբ անբաժան կը մնան Աստուածածնի տօ-
ները:

Սուրբերու տօները կը բաժնուին երկուքի, որոնց-
մէ առաջինին կը պատկանին հայ ազգային սուրբերու
տօները, և երկրորդին օտար եկեղեցիներու սուրբերու
տօները:

Գալով այլաբանական (allegorique) տօներու, ա-
նոնք պէտք է նոր ուսումնասիրութեան մը նիւթ
կազմեն, կարենալ սուրբերու ընդհանուր շարքէն բաժ-
նելու համար բուն այլաբանական տօները: Այդ կարգի
տօներէն մէկն է, օրինակի համար, Օգոստոսի մէջ
տօնուած «Ս. Սոփիայի և երեք զատեալ տօնը:
Այդ չորս կիներու անուններուն տակ տօնուածը ուրիշ
բան չէ, եթէ ոչ իմաստութեան (Սոփիա), Հաւատքի
(Փրատոս), Յոյսի (Էլպիս), և Սիրոյ (Ագապի) այլաբա-
նական միացեալ տօնը, սա ըմբռնումով, թէ իմաս-
տութիւնը մայրն է Հաւատքի, Յոյսի ու Սիրոյ, ինչ-
պէս Սոփիա մայրն է իրեն հետ սրբացած երեք աղ-
ջիկներուն, Փրատոսի, Էլպիսի, և Ագապիի:

Կարծեմ աւելորդ է ըսել, թէ քրիստոնէական
նախնական եկեղեցին տօնակատարութեան ո՛րեւէ ա-
րարողութիւն չէ՝ ունեցած, բացի Զատիկի և Մեռնդի
տօներէն: Եւ ընական երեւոյթ մըն էր տեսնուածը:
Քրիստոնէութիւնը կանխող փրկութեան բոլոր կրօն-
ները ունեցած են իրենց կեդակարծ կամ ենթադրա-
կան հիմնագիծներուն յատուկ տօները, որոնք տեղի
կ'ունենային մասնաւոր շուքով, և խորհրդապաշտա-
կան զաղտնի կամ յայտնի արարողութիւններով, որոնց

վերջիններուն իրենց ընծայացունները (initié) միայն կրնային ներկայ գտնուիլ կամ մասնակցիլ: Ասորեստան, Պարսկաստան, Փիւնիկէ, Եգիպտոս, Յունաստան և Փոքիդիա նշանաւոր եղած են այդպիսի տօնակատարութիւններով, նուիրուած Ոսիրիսի, Կիւբեղէի, Միթրայի, Ասթարաէի, Որփէոսի այլաբանական անձնաւորութիւններուն, և այդ կրօններուն ամենքն ալ հողային (agraire) հետեւաբար և արեղակնային կրօններ ըլլալով, եղած են փրկութեան կրօններ:

Երբ կրօնք մը կ'ուզէ բռնադրուել հին կրօնքի մը կամ կրօններու համադումի և պաշտամունքի կալուածք, հարկադրուած է, իր իսկ յաջողութիւնն ու տեսականութիւնը ապահովելու համար, որդեգրել հին կրօններէն ո՛չ միայն ծիսական և դաւանական ինչ ինչ սովորութիւններ, ըմբռնումներ և արարողութիւններ, այլ և հին կրօններու տօնակատարութեան օրերն ու ձեւերը, անուններու փոփոխութեամբ մը միայն: Հռովմէական Կայսրութեան սատուրնական տօներու հեթանոս սովորութիւնները մոռցընել տալու համար նորադարձ քրիստոնեաներուն, արեւմտեան եկեղեցին հարկադրուեցաւ Յիսուսի ծննդեան տօնը դնել Դեկտ. 25ին, սատուրնական տօնին տեղ. կամ ինչպէս կը գրէ Կիւմօն Շատոյգ կը թուի ըլլալ, թէ (Յիսուսի) ծնունդի տօնը գրուած է Դեկտ. 25ին, որովհետեւ ձմրան արեւադարձին կը տօնէին Natalis Invicti, անպարսկի աստուծոյն (Միթրա) վերածնունդը» (*Textes et Monuments Figurés, relatifs aux Mystères du Mithra*, Ա. Զաւոն, էջ 342):

Մեր ազգ. եկեղեցին հայ ժողովուրդին մոռցընել տալու համար իր հեթանոսութեան Անահիտի յատուկ ջրատօնը, Վարդապետը (= ուարդ = ջուր. ուրդ = ջուրի ձամբայ, ըստ Գ. Ֆրանգլեանի), անոր տեղը գրաւ նախ տօնը Յովհաննէս Մկրտչի, որ Յորդանանով կը

յիշեցընէր Անահաւական ջուրը, բայց երբ կիրակիները յատկացուեցան մի միայն տէրունական տօներու, Այլակերպութեան տօնը զրուեցաւ Վարդավառին օրը։ Եւ սակայն, տօնական այս կրկնակի փոփոխութիւնները չկրցին իրաւագրկել Վարդավառի հեթանոս ըմբռնումը, և դարերէ ի վեր հայ քրիստոնեան Յիսուսի այլակերպութեան տօնին առթիւ ինքզինքը կը վերայայտնէ իր հայ հեթանոսի ազգային հանգամանքով, իր Վարդավառի տօնով և ժողովրդական ձէսերով (ազանի թոցընել, ջուր արակել իրարու վրայ)։ Նմանապէս հին հեթանոս հայերու Տիւէնդասի (=քիւր կնիւազ—նետածիդ) տօնը, որ տօնն էր Տիւր (=Գրիշ) աստուծոյն, և որ հին հայերու կողմէ կը տօնուէր մեծ շուքով, խարոյկներ վառելով, և անոր շուրջ պարեր գառնալով, փոխուեցաւ քրիստոնէական Տեառնքդառաջի, պահելով միշտ հին հեթանոսական տօնին բոլոր ձևերը, բոլոր արարողութիւնները, արտաքինապէս քրիստոնէացած հանգամանքով։ Համբարձման տօնին առթիւ մեր ժողովուրդին մէջ ցարդ գոյութիւն ունեցող Վիճակի արարողութեան սովորութիւնները ցոյց կուտան, թէ քրիստոնէական այդ տօնին տեղ հին հայ հեթանոսական տօն մը կար կանխաւ, որուն ինչ ըլլալը թէպէտ մեղի անծանօթ, բայց որուն վիճակ քաշելու արտաքին հրահանգութիւնները դեռ կ'ապրին ժողովուրդին հոգիին խորը, անյիշատակ դարերէ ի վեր։

Հաւանաբար մենք պիտի կարենայինք երկարել տօնական այսպիսի փոփոխումներու ցանկը, եթէ սըխալ ըմբռնուած ու կիրարկուած բարեպաշտութիւն մը դարերէ ի վեր աշխատած չըլլար հայ միաքերէ ու զրաւոր յիշատակարաններէ ջնջելու հայ հեթանոս հընթեան պատկառելի վերջամասցութիւնները։ Բայց վերել մատնանշուած օրինակները արդէն իսկ բաւա-

կան են ընդունելու սա վարկածը, թէ, մեր եկեղեցիի հայրերը, առաջնորդուած քրիստոնէութեան Եկատաղի աշխատեցութենէն, հարկ տեսած են հետզհետէ նոր քօնիւր ստեղծելու, մոռցընել կամ չէզոքացընել տալու համար էին հեթանոսական տօներու վերջամեացութիւնն ու ազգեցութիւնը։ Եւ այսպէս ընելու ազատութիւնը ունէին, քանի որ տօները առաքելական ծագում չունէին, և արդիւնքն էին նոր պահանջներու, և անհրաժեշտ՝ Գրիստոնէութեան յաղթանակին համար։

Մենք հոս քննութեան պիտի չենթարկենք Յիսուսի պատմական գոյութեան խնդրականութեան հարցը, և ո՛չ ալ պիտի վերլուծենք պղտոր աւանդութիւններու, և Պօղոսեան կոչուած թուղթերու հիման վրայ կառուցուած Յիսուսի վերաբերեալ դրոյցը։ Գալով անոր, յատկացուած տէրունական տօներուն, պէտք է պահուին անոնք իբր քարեպաշտի յիշատակներ, որչափ ասոնն անոնք զերծ չեն չինարար և բարոյացուցիչ ըլլալու հանգամանքէն, պայմանաւ, սակայն, որ այդ տօներու յատուկ ծիսակատարութիւններն ու արարողութիւնները վերածուին իրենց նուազագոյն չափին։ Գալով տէրունական տօներու առընթեր Աստուածածնայ յատուկ տօներուն, կը խորհիմ, թէ անոնք գոյութեան իրաւունք չունին, ո՛չ Վերափոխումի, ո՛չ Գիւտի տփոյսի և ո՛չ ալ ուրիշ անուններու տակ, որովհետեւ անոնց հիմքն ու սարքաւորումը ուղիղ չը համեմատիր ո՛չ պատմական աւելիքներու, ո՛չ ողջմտութեան, և կրօնա-բարոյական տեսակէտով ալ արժէք մը չեն ներկայացընել։ Վերափոխման տօնին տեղ շատ աւելի նպատակայարմար և նշանակական պիտի ըլլար Վերմտեաց և Պաղոց տօն մը, մանաւանդ, որ արդէն այդ տօնին հետքերը կը տեսնուին այդ օր կատարուած խաղողօրհնութեան արարողութեան մէջ, և որ ամէն պարագայի մէջ, պէտք է Գրիստոնէութենէն

առաջ սկսած ըլլայ, իբրեւ վերջնամնացութիւն մը հին հեթանոսական հողային կրօնին յատուկ Վերախայրեաց տօնքին: Բայց եթէ կ'ուզուի անպատճառ Մարիամի յատուկ տօն մը պահել եկեղեցիին մէջ, կարելի է եւրախայրեաց տօնին հետ տօնել, նաեւ, Աստուածածնայ անուան տակ, Մայրութեան օոն մը, փոխանակ Վերափոխման, և այն ատեն Բնութեան երկու արգասաւորութիւնները, Հողայինն ու Մայրականը, իրենց աստուածայնութիւնը տօնած պիտի ըլլան այդ օր:

Աւելի բարձր է Սրբոց տօներու բարեփոխութեան հարցը, և այդ գծաւորութիւնը կը ծագի սուրբերու այլազանութենէն և չափազանց խճողումէն: Կարծես, թէ կարգ մը տօնատէրներ բռնի ճիգ մը ըրած են աւրիին բոլոր կամոնապէս Երամարեղի օրերը յատկացընելու սուրբի մը կամ սուրբերու խմբակի մը, և իրենց այդ ճիգին մէջ կարենալ յաջողելու համար Տօնացոյցը լեցուցեր են, աջէն ու ձախէն ժողովածու Խարամպոսներով, Վարդաներով, Ինգոսներով, Ռամելաններով, որոնք մեղի հրամցուած իրենց կեանքի գրուածներով, շատ շատ կրնային իրաւունք ունեցած ըլլալ Յայտնաւորքի պէս ըսկեզօծ զրոյցներու մատնանէն էջ մը գրաւելու:

Ազգային եկեղեցիի մը, որպիսին է մերը, պարտականութիւնն է, տէրունական տօներէ վերջ, զարգարուիլ իր ազգային սուրբերու տօնակատարութեամբ: Մեր եկեղեցին ուրիշներու հանգէպ իր անխտրական ողիէն առաջնորդուած, չեղած է այդ ուղղութենէն: Չկայ օտար եկեղեցի մը, (կաթոլիկ կամ Օրթոտոքս) որ հետեւած ըլլայ մեր ուղղութեան, և իր տօնացոյցին մէջ ընդունած ըլլայ հայ սուրբերու տօներ այն համեմատութեամբ, ինչ համեմատութեամբ, որ մենք ընդունած ենք իրենցներէն: Կը կարծեմ, թէ եթէ օտար սուրբերու կարգէն մինչեւ երեք տիե-

զերական ժողովները ապրող սուրբերու մեծ դէմքերը համախմբելով տօնակատարութեան օր մը յատկացընենք անոնց, այս արդէն բաւական է մեր յարգանքը արտայայտած ըլլալու համար անոնց ստանձնած զոհարելութեան հանգէպ: Իսկ միւսները պէտք է արտաքսուին Տօնացոյցէն: Այս պարագան անհրաժեշտ պիտի դառնայ ինքնին, եթէ ընդունուի կիրակի և տօն օրեր միայն եկեղեցական պաշտամունք կատարելու առաջարկը:

Սև որպէսզի մեր եկեղեցիի ազգային սուրբերը իրենց արժանաւոր¹ և պատուակալ տեղը դրաւած ըլլան, համաձայն իրենց անձնագոհութեան, կարելի է դասաւորում մը կատարել անոնց մէջ, խմբաւորել զանոնք դիրքի, աստիճանի և արժանիքի կարգով, առանց արժէք աւելու մամանակագրական կարգին: Սե ինչպէս առաջարկեց, Օ. Բոնդ, իր դրասպաշտ կրօնին համար, օր մը կամ շաբաթ մը յատկացընել այդ խմբաւորումներէ իւրաքանչիւրին, իրենց արժանի շուքով և վայելչութեամբ տօնակատարութիւն ընելով: Սև այսպիսի կարգադրութիւն մը ինքնին անհրաժեշտ կը դառնայ արդէն, քանի որ լուր օրեր եկեղեցական պաշտամունք կատարելու սովորութիւնը պիտի դադրի դոյութիւն ունենալէ (*), և ատոր հետ նաև սուրբերու ամենօրեայ տօնակատարութեան սովորութիւնը:

Այսպէսով, օրինակի համար, կրնանք ունենալ.

1. — Տօն մը Թագէտսի և Բարթողիմէոսի, և Հայ Բրիտանեւութեան քարոզութեան.

2. — Տօն մը Լուսաւորչի և անբունգին, և Հայ Եկեղեցիի հիմնարկութեան.

(*) Տես Ժամասացութիւն գլուխին առաջին եզրակացութիւնը, կգ 35:

3. — Տօն մը Սահակայ և Մեսրոպի, և Գրիգորի տին .

4. — Տօն մը Հայ Թարգմանչաց և Աստուածաշուշնի Թարգմանութեան .

5. — Տօն մը Վարդանանց և զինուորեալ մարտիկներու .

6. — Տօն մը Մեծ Հայրապետաց .

7. — Տօն մը Հայ Ընդհանուր սուրբերու .

8. — Տօն մը Հայ Թագաւորաց .

9. — Տօն մը Էջմիածնի հիմնարկութեան .

10. — Տօն մը Նահատակուհիներու .

11. — Տօն մը մեր օրերու ազգ. ընդհանուր նահատակաց .

12. — Տօն մը ընդհանուր նշնեցելոց .

13. — Տօն մը ընդհանուր սրբոց :

Եւ այդ տօնական օրերուն նուիրուիլ ժողովրդական մշակոյթի դործին, բացառելով օրուան տօնին նշանակութիւնը և արմէքը, ազգային և կրօնական տեսակէտով, և անկէ քաղելով կարեւոր դասեր, մեր ապրած կեանքին անհատական-բարոյական և ընկերական բարձրացումին համար : Երբ այսպիսի դասաւորումով մը սուրբերու տօնակատարութիւնը իրմէն կը մերկանայ անջիղ ու անխօս ձեւակամութիւնները, եւ կեղեցին իրաւունք կ'ունենայ սպասելու ժողովուրդէն, որ պատկառանքով ու լընութեամբ վերաբերուի այդ տօնակատարութիւններուն, ներշնչուի, գիտակցարար, տօնին շարժառիթներէն, և աշխատի իւրացընել օրուան տօնին ցուցադրած անձնութիւնեան ոգին :

Տօներու կարգադրութեամբ զբաղելու կոչուելիք Բարեկարգական Յանձնաժողովը պէտք է ուշադրութիւն դարձընէ սուրբերու նուիրուած ազօթքներու և շարականներու մէջէն վերցընելու և քննելու գրական բոլոր այն հատուածները, որոնք արքայ բարեխօսու-

քլաթք բորքսը կը հասին :

Ահա այս է սուրբերու տօներու մասին իմ կարծիքս ու համոզումս, զոր կազմած եմ երկար տարիներու ուսումնասիրութիւններէ և խորհրդածութիւններէ յետոյ : Եւ եթէ եկեղեցական Վերին Իշխանութիւնը կամ Բարեկարգութեան Յանձնաժողովը և Ազգ. Համագումարը չը փորձուին չափազանց արմատական դռնել թելադրութիւնս, այն տակն կը մնայ միայն ձեռնարկել դասաւորումի աշխատանքին, համադրութեան գործը կարելի եղածին չափ միասարբ (homogène) ընելու համար :

ՄԱՅՏՈՑԻ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Տօնացոյցի սրբագրութեան և կրճատումի ձեռնարկին համընթացաբար պէտք է զբաղիլ Մաշտոցի հարցով: Արդէն ըսինք կանխաւ, թէ կէս դար առաջ Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ պէտք տեսնուած էր այդպիսի սրբագրութեան մը, և այդ նպատակով ալ Յանձնախումբ մը կազմուած: Եւ եթէ ան չկրցաւ ձրագրուած նպատակին հասնիլ, պատճառը սա էր, որ եկեղեցականներու չըջանակը, և անոր հետ ժողովրդական մեծ դանդուածը զեռ չէին պատրաստուած իրենց հոգեբանական խորքին մէջ, այդպիսի բարեփոխութեան մը:

Մաշտոցի բարեփոխութեան հարցին կարենալ ձեռքնհասօրէն մօտենալու համար, անհրաժեշտ է նախ ճշդել, թէ ի՞նչ է Մաշտոցը, և ի՞նչ նպատակի համար կազմուած է՝ ան: Ըստ իս Մաշտոցը իր ծագումին մէջ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ եկեղեցւոյ եօրը խորհուրդներուն մասնակաւորութեան ծիսագիրքը կամ օրինագիրքը, որ իր մէջ կը բովանդակէ նաեւ միւսօրհնութիւնը, եկեղեցիի և սեղանի օրհնութեան և օձման կարգերը: Եւ որովհետեւ միւսօրհնութիւնը յատուկ է կաթողիկոսներու միայն, անոր համար այդ մասը բաժնուած է Մայր Մաշտոցէն, և առանձին հատոր կազմած, քանի որ միւս հոգեւորականները պէտք պիտի չունենային անոր գործածութեան: Այս հանգամանքով Մաշտոցը

իր մէջ պէտք է պարունակէ այդ խորհուրդներու ձխակատարութեան վերաբերեալ ազօթական և արարողական կազմաւորումի սարքը միայն։ Արդարեւ երբ կ'ուսումնասիրենք 1807ին Պոլիս ապագրուած Մեծ կամ Մայր Մաշտոցը, կը տեսնենք, թէ ան կը սկսի մկրտութեան խորհուրդի ձխակատարութեամբ և կը վերջանայ քահանայաթաղով։ Զեռադիր Մաշտոցներու մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը միայն պիտի կրնայ երեւան բերել, թէ Մայր Մաշտոցի պարունակած նիւթերուն դասաւորումն ու շարայարումը ինչ փոփոխութիւններ կրած են դարերու ընթացքին, և թէ իւրաքանչիւր դար ի՞նչ յաւելումներ ներմուծած է անոր մէջ։ Որովհետեւ այսօր անուրանալի է Մաշտոցի մէջ վերջամուտ յաւելումներու գոյութիւնը։ Ասոր երկու գլխաւոր ապացոյցները պէտք է փնտռել նախ Եկեղեցւոյ խորհուրդներուն հետ ո՛րեւէ առնչութիւն չունեցող կարգ մը ձխակատարութիւններու միջանկեալ գոյութեանը մէջ, երկրորդ, լեզուի տեսակէտով սամկօթէնի գործածութեանը մէջ կարգ մը արարողութիւններու, որոնք իրենց այդ լեզուական հանգամանքովն իսկ կ'ապացուցանեն իրենց վերջամտութիւնը։ Բաց աստի նիւթերու դասաւորման մէջ աններելի վերիվայրում մը կայ ապագրեալ Մաշտոցին մէջ։ Այսպէս, օրինակի համար, պսակի արարողութիւնը Մաշտոցին մէջ կը զրաւէ ձրկրորդ գլուխը, մինչ ճշման տալոյ և օրհնելոյն ձխակատարութիւնը, որ պսակէն առաջ պէտք էր դրուած ըլլար, կը զրաւէ Մաշտոցին քառասուներորդ գլուխը (էջ 229—232)։ Այս պարագան մեզի իրաւունք կուտայ ենթադրելու, թէ նշանօրհնութեան ձխակատարութիւնն ալ վերջամուտ է, քանի որ մանաւանդ Եկեղեցւոյ հին կանոններուն մէջ նշանաթօսութեան հետք չկայ, և միայն 1651 թուին Նքուսաղէմի մէջ Փիլիպոս Կաթողիկոսին Սոյ Կաթոս

զիկոսին հետ կազմած մասնակի ժողովին մէջ կը կա-
նոնագրուի նշանախօսութեան կրօնական հանգամանքը
(կանոն 12) :

Այսօրուան մեր ձեռք գտնուած Մայր Մաշտոցը
Խորհուրդներու մատակարարութեան կանոնական հաւ-
ուածներէն դուրս կը պարունակէ այնպիսի ծիսականա-
րութիւններ, որոնք կապ չունին այդ Խորհուրդներուն
հետ, և որոնց քրիստոնէական հանգամանքը երկրա-
յական է, և աւելի կը թուին ըլլալ հողային կրօնքի
(agrairé) մը վերջամեացութիւնները. օրինակ, կա-
նոն «աղ օրհնելոյ», «մատաղ օրհնելոյ», «հաւ օրհնելոյ»,
«ջրմուր օրհնելոյ», «գարմախ, գար», «գետմն եւ գայլ
այսպիսիս օրհնելոյ», «աղօրք վասն բարձման երաւելի»
եւն, կան սերիշներ, որոնք նախաքրիստոնէական ա-
ւելորդապաշտութեանց, և կախարդական բժժանքնե-
րու վերջամեացութիւնները կը թուին ըլլալ. օրինակ,
«կամոն որ ի վերայ մերձ ի ծնանել յլեաց», «աղօրք
ի վերայ անասւոր կերակրով խղճահարելոց» : Եւ այս յա-
ւելուածական մասերն են, որ նախ ժողովրդական դա-
րաւոր սովորութեամբ արմատացած ազգային բարքե-
րու և ըմբռնումներու մէջ, յետոյ եկեղեցիի կողմէն
ընդունուած ու պաշտօնականացած, մտած են Մաշ-
տոցի մէջ, առանց աղերս ու կապ ունենալու Մաշտո-
ցի կազմուածքին և ծիսական յօրինուածութեանը
հետ :

Պատմական և ծիսական այսպիսի դատումներէ ա-
ռաջնորդուած, Բարեկարգիչ Յանձնաժողովին պարտա-
կանութիւնը պէտք է ըլլայ .

1. — Մաշտոցը վերածել իր սկզբնական նպատա-
կին, անկէ արտաքսելով հողային կրօններու և կա-
խարդական սովորութիւններու վերջամեացութիւն-
ները, և Մաշտոցը նորէն շինել Խորհուրդներու մա-
տակարարութեան ծիսագիրքը :

2. — Զնշել բուրգովին նշան օրհնելու և ճայգուց կատարելու սովորութիւնները :

3. — Վերցընել Հոգեհանգիստի և Շնկարեալ եկեղեցիի և պատկեր օրհնելոյ և օծելոյ՝ ո՛չ քրիստոնէական սովորութիւնները, իբրեւ նոր յաւելումներ: Որովհետեւ թ—ժ. դարուն, օրինակ, երբ Խոսրով Անձեւացի կը խօսի Մաշտոցներու մասին, օծելի առարկաներու շարքին չը յիշեր պատկերները: Նմանապէս Ն. Շնորհալի երբ եկեղեցիի յատուկ օծելի առարկաները կը թուէ, պատկերի օծման մասին յիշատակութիւն չընէր ընաւ: Եւ այս լռութիւնն ինքնին անհերքելի ապացոյց է պատկերներու օծման սովորութեան վերջամտութիւնը: (Այս մասին, տես մեր ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ (1900) որուն 76—124 էջերը նուիրուած են Հայ եկեղեցիի մէջ պատկերներու գործածութեան և օծման պարագաներուն):

4. — Զնշել Քրահանայաթաղաի մէջէն օծումի արարութիւնը, որ հաւանաբար եգիպտական կրօնքի մովսններու զմտածմին մէկ ազօտ վերջամիացութիւնն է: Եւ արդէն հնագոյն կանոններու մէջ ո՛րեւէ հրահանգ զոյութիւն չունի վախճանեալ եկեղեցականներու օծման մասին:

5. — Կրճատել և արդիացընել Խորհուրդներու օրհանգստարութեան ազօթքի և ընթերցման մասերը, և ամուսնութեան խորհուրդին կատարումը վերածել իր պարզագոյն ձեւին:

Այս առթիւ կ'արժէ խորհողներու ուշադրութեանը ներկայացընել պատկի արարողութեան յատուկ Մաշտոցի մէկ կէտը: Պատկող քահանան կը հարցընէ փեսային. «մինչեւ մահ քե՛ր ես կ'ընչեմ, և հարսին, թէ. «մինչեւ մահ հետգա՞նդ ես էրկանդ: Ամուսնական կեանքի սեմին՝ վրայ այսպիսի հարցումներ կ'ընային ներելի ըլլալ դերութեան դարերու մէջ, երբ Գրիգոր

նէութիւնը, քաղաքական-ընկերական նկատումներէ առաջնորդուած, և անկարող՝ գերութիւնը շնչելու, գերիներուն կը հրամայէր ճնազանդ ըլլալ իրենց տեղում, երբ կինը ընդհանրապէս իր մը, առարկայ մը նկատուած էր, երբ կինը տիրոջ մը պէտք ունէր։ Այսօր փոխուած են բոլորովին իգական սեռին հանդէպ ըմբռնումները, և անոր ընկերական-ընտանեկան գլխութիւնը։ Իրապէս, այսօր կին մը չկրնար հանգուրժել, որ եկեղեցին անպատուէ զինքը, ամուսնական սեմին վրայ, իրեն պարտադրելով «ճնազանդի» գերիի վիճակ մը, և ամուսնացողներուն մերժելու փոխադարձաբար զիրար սիրելու արդար իրաւունքին ուխտը։ Իմ եկեղեցականութեան օրերուն, կատարած ամուսնական արարողութիւններուն միջոցին բնաւ չհետեւեցայ Մաշտոցի ցուցմունքին, և ամուսնացողներէն փոխադարձաբար զիրար սիրելու եւ յարգելու խոստումը միայն պահանջեցի։ Որովհետեւ բարոյական և ընկերական ի՛նչ արժէք կրնայ ներկայացընել ամուսնութիւն մը, որուն հիմը տիրոջ և ծառայի սկզբունքին վրայ է դրուած, և ո՛չ թէ փոխադարձ սիրոյ։ Ազգին և մարդութեան սերունդներ պարպեալ մօր մը հանդէպ յարգանքէ և պատկառանքէ զատ տարրեր նկատուած, տարբեր վերաբերում ունենալ ներքինի չէ՝ ո՛չ անհատի և ո՛չ եկեղեցիին համար։ Աւետարանով քարոզուած սէրը մեղապարտ զգացում մը չէ, ուրկէ ամէնար կին մը կամ աղջիկ մը։ Սէրը բնական է ու աստուածային։ Հնազանդութեան կրօնորական ոգին, և տիրութեան բռնապետութիւնը չեն կրնար սէր ծնցընել։ Կը խամբեցընեն զայն։ Մինչ սիրոյ գործնական զգացումը իր անձնուրացութեան ոգիով, իր ետեւէն կը բերէ փոխադարձ զոհողութիւն և հնազանդութիւն։

Հետեւաբար պսակի արարողութեան խոստումի կամ ուխտի այդ բանաձեւը պէտք է վերածուի սա

բանաձեւին, երկուքին համար ալ. Եպիսի սիրե՞սք կի-
նըդ, կամ էրիկդ: Նթէ յիշողութիւնս զիս չի խարեր,
քանի մը տարի տաւջ Անկլիքան եկեղեցիին մէջ ալ
այս միեւնոյն կարցը տարկայ եղաւ ուսումնասիրու-
թեան, և Անգղիոյ ազգ. եկեղեցին բարեփոխեց տա-
մուսնական խոստումի այս բանաձեւը, մեր առաջար-
կած ուղղութեամբ:

ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՄԷՋ

Ոկեղեցական շրջանակին մէջ Կուսակրօն կը կոչուին այն եկեղեցականները, որոնք ամուսնացած չեն, և անւական ամուրիութեան ուխտ մը ըրած են իւրենց ձեռնադրութեան նախօրեակին:

Անամուսնութեան կամ ամուրիութեան (celebat = միականի) ծագումը կրօնական չէ, այլ աշխարհական, քրիստոնէական չէ՝ այլ հեթանոսական: Անոր ծագման մասին պիտի բաւականանանք ըսելով, թէ ամուրիութիւնը սկսաւ կարգ մը փելիսոփայական և կրօնաւարական աղանդաւորներու կողմէն, որոնք ընկերական ապականութիւններէ զզուած, շեշտուած եսամոլութեամբ ուղեցին հրաժարիլ ամուսնական կեանքի պատասխանատուութիւններէն, և ամփոփուիլ մեկուսացումի, առանձնացումի փղոսկրէ աշտարակներու մէջ: Այս մեկուսացումը դասալքութիւն մըն էր, հանրութեան հանգէպ, անհասական և հաւաքական պարտականութենէ, և հակառակ Հոռովմէական պետական օրէնքներու: Քրիստոնէութիւնը իր ծագման օրերէն դարեր վերջ հետեւեցաւ, տեղ տեղ, անոնց օրինակին(*), և այնուհետեւ ամուրիաւքիւն կամ անամուսնութիւն իմաստով ծանօթ սկիզբաբառը հոմանիշ եղաւ կուսակրօնութիւն ըստին:

(*) Չգնաւորութիւնը կուսակրօնութեան հետ պիտի չե տիրեի:

Քրիստոնէական նախնական եկեղեցիին մէջ ո՛չ կուսակրօնութեան և ո՛չ անոր սխաեմաթիք կազմա-
կերպութեան զազափարը կայ: Պօղոսի վերադրուած
կարգ մը թուղթերու մէջ հետքեր կը տեսնուին կու-
սութեան, ընդհանուր առմամբ: Նոյն իսկ Ա. Կորնթ.
Է. 7րդ համարին Պօղոսի վերադրուած սա պատուէրը,
թէ չկ'ուղէի որ ամէն մարդիկ ինծի պէս ըլլային»,
ոմանք սխալ մեկնարանութեամբ մը, ուղեցին անոր
մէջ տեսնել Պօղոսի ամուրիութիւնը:

Առաքեալներու ամենամեծ մասը, եթէ ո՛չ ամբող-
ջը, ամուսնացած էին: Պօղոս առաքեալ եւս ամուսնա-
ցած էր: Իզնատիոս, Անտիոքի եպիսկոպ Յիլատէլ-
ֆիաղիներուն զրած իր թուղթով կը յայտարարէ, թէ
Պօղոս առաքեալ ամուսնացած էր: Եւ արդէն ինքն
իսկ Պօղոս կը զրէ Թեսաղոնիկեցիներուն (Դ. 3) իր
հարազատ կիճճ հզու ճարագատ լծակցի» մասին: Ա-
ռաքեալներ ամենուրեք իրենց հետ կը պաշտօնէին ի-
րենց օրինաւոր շքոյր-ամուսինները: Յյս է վկայու-
թիւնը նոր Կաակարանին. այս է վկայութիւնը Տեր-
տուղիանոսի, այս է Լեւոն Գ. Պապի (795—816) ըմ-
բռնումը, երբ կը յայտարարէ, թէ ճոյր-կիճներ» ա-
ռաքեալներու կիճերն էին: Եւ եթէ տեղ տեղ կուսու-
թեան նախապատուութիւն մը տրուած կը տեսնուի
Պօղոսի կողմէն, այդ նախապատուութիւնը, որ անհա-
տական է, քանի որ կ'ըսէ, թէ ճօրոյցմէն հրաման
դուինմ» (Ա. Կորնթ. Է. 25) հիմնուած է իր սա հա-
մոզումին վրայ, թէ աշխարհի վախճանը կամ կատա-
րածը շատ մօտ է, և մարդիկ պէտք է ժուժկալու-
թեամբ պատրաստուին Մեծ Դատաւորին առջեւ երեւ-
նալու: Աշխարհի վախճանի մասին կազմուած այս սը-
խալ համոզումին հետեւանքով, ամէն կողմ կը լսուէր
կ'ըզախօս մը, Մարտնաքա, Տէ՛ՐԸ ԿՈՒԴԱՅ, Հետեւա-
ր»ը, եթէ ստուգիւ այդպիսի նախասիրութիւն մը

գոյութիւն ունէր Բրիտանէութեան ծագման օրերուն, անիկա արդիւնք էր աշխարհի վախճանի մասին կազմուած սխալ համոզումի մը:

Բրիտանէական նախնական եկեղեցիի մէջ բոլոր եկեղեցականներն ալ անխափր ամուսնացած և կինեքու տէր էին: Հետեւաբար կուսակրօնութեան յարումին աստիճանական վերելքը սապէս կարելի է մասնանշել Աբբա Ժիւլ Քլարայի հետ.

1. — Պօղոս կը հրամայէ ամուսնութիւնը եպիսկոպոսներու, քահանաներու և սարկաւազներու:

2. — Որովհէտ, որ ինքզինքը ներքինացուց, եկեղեցականներու ամուսնութեան մէջ անպատեհութիւն մը չը տեսներ, և արգելք չը յարուցաներ:

3. — Եւսեբիոս (270—338) կը համակրի ծագումով հեթանոսական անամուսնութեան, և կուսակրօնութիւնը կը նկատէ վայելուչ:

4. — Հինգերորդ դարու եկեղեցիի հայրերը կուսակրօնութեան պէտքը կը շեշտեն:

5. — Գրիգոր է. Պապ (1020—1085) եպիսկոպոսն էրու ամուսնութիւնը ոճիւր կը նկատէ:

6. — Տրիտենտեան ժողով , — ամուսնութիւնը կը նկատէ սրբապղծութիւն:

Անամուսնութիւնը, որ հեթանոսութեան օրերուն, Աթենագորի վկայութեամբ Ռէա աստուծոյն քահանաներն ալ ի գործ դրին, և որ շարունակուեցաւ Շնականներու, Եպիկուրեաններու, Թաղէսեաններու և Դէմոկրիտեաններու կողմէն, յանդեցաւ զայթակղական արարքներու: Միջերկրականեան մեծ քաղաքները լեցուեցան պերճադիճներով, որոնք համբաւներ չինեցին իրենց շուրջ: Յետոյ Բրիտանէական չրջանակի մէջ Անգլաքիտներու և Ժուժկալներու աղանդաւորները ամուսնութիւնը ցոփութիւն նկատեցին երկրորդ դարու երկրորդ կիսուն (171), և եկեղեցիի հայրերէն Կիպ

Trejan

բիանոս և Տերաուզիանոս առաջինները եղան, որոնք պայքարեցան անոնց կեղծ ուխտին և ապրած անբարոյականութեան դէմ: Նիքոլայիաներ և Ազամական ազանդաւորներ ամուսնութենէ իրենց խորշանքին մէջ, կ'ուղէին ցոփ կեանքով իրենց մէջ մնացընել առնական ամէն կարողութիւն: Ազալիքներու կամ Շալբարեկամութիւններու անկողնակցութիւնը ուխտաւոր եղբայրներու հետ, ա'յնքան զայթակղական համեմատութիւններ ստացաւ, որ եկեղեցին արգիլեց այդ կենակցութիւնները: Եւ Վերօնական ու կուսական կրկին հանդամանքով ստեղծուած այս հարճերն էին, որ աւելի ուշ կզերականութիւնը ռաքի հանեցին Յ. Ոսկեաբերանի դէմ, երբ անիկա կ'ուղէր որ քահանաները բամուռէին իրենցմէն: Այս պարագաները ցոյց կուտան թէ քրիստոնէութեան, ինչպէս հեթանոսութեան մէջ, կուսութեան ուխտին հետ զոյգ քալած են միշտ ցոփութիւնը և խառնակեցութիւնը: Մենք պատմութենէն գիտենք, թէ Միշին դաւու կուսակրօն ուխտաւորութիւնը, ո'րպիսի ախտաւոր հանդամանք ստացաւ: Ան իր շարքերուն մէջ դարգացուց ցոփութիւնն ու շնականութիւնը, քրիստոնէական մաքուր կեանքի քօղին տակ, և անապատական ճղնաւորէն սկսած մինչեւ վանքերուն խորը ապրող կուսակրօնը միեւնոյն ցոփ կեանքը ապրեցան ու ցուցադրեցին: Կուսութիւնը այլ եւս ամուսնական կեանքէ խորշում մը չըլլար կարծես, այլ հեշտասիրութեան նրբացում մը բոլոր անոնց մօտ, որոնց համար միակնութիւնը գիւր չէր դար, և որոնք կրօնական կամ կուսական տարազի տակ բազմակնութեան կեանքն էր որ կ'ապրէին:

Ասկրաա պատմիչի գրածէն զատելով կը տեսնենք, թէ Նիկիոյ ժողովին անդամակցող եկեղեցականներէ ոմանք, առաջարկեցին ժողովին, հրամայել եպիսկոպոսներու, որ զատուին իրենց կիներէն, և ապրին

կուսակրօնութեամբ: Մինչև այն ատեն, եթէ անդ անդ գտնուած ինչ եպիսկոպոսներ, որոնք զատուած են իրենց կրօնէրէն, այդ բաժանումը ըրած էին իրենց անձնական յոժարութեամբն ու կամքով, որովհետև ո՛րեւէ նախընթաց արգելիչ օրէնք չկար զիրենք բռնադատող: Նիկիոյ ժողովին կարգ մը եկեղեցականները կ'ուզէին ստեղծել այդ բանադատիչ ոյժը, ժողովական որոշումով: Ժողովականներէն, անապատական ծերունի մը, սակայն, Պաֆնոս եպիսկոպոս, նկատելով, թէ բաղձաթիւ կանամբի եպիսկոպոսներ ա՛յնքան վառաւոր ծառայութիւններ մատուցած են և կը մատուցանեն եկեղեցւոյ, և որոնցմէ ոմանք (Կիպրոսի Սբիւրիան, Դր. Նազիանդացի և ուրիշներ) կը մասնակցին ժողովին, սապէս արտայայտուեցաւ. «Եկեղեցիս լուծ մը պէտք չէ՝ դնել կղերականներու և քահանաներու վրայ: պատուաւոր է ամուսնութիւնը, և անբիծ ամուսնական անկողինը: Այդպիսի օրէնք մը եկեղեցիին վնաս միայն պիտի պատճառէ, բարեւրու մասին անկէ ծագելիք հետեւեցնեցաւ: Վերջապէս պէտք է բաւականանալ, որ քահանաները այլ եւս չամուսնանան համաձայն ինչ օրէնքին, որ կ'արտօնէ բաղձաթիւ կրօնէր: Ժուժկալուրիւնը փորձուրեան ենթարկուած պիտի ըլլաւ ամուսիններ կիներէն բաժնելով. ամուսնուրեան սովորուրիւնը ինքնին ժուժկալուրիւն մըն է, պէտք չէ Աստուծոյ միացուցածը բաժնել: Այսքան ճշգրիտ ու արամաբանական դատողութիւն մը կրնար արտայայտել Պաֆնոս մը միայն, որ իր անապատական կեանքի բովանդակ օրերուն իր մօրթին վրայ զգացած էր, անշուշտ, ամուրիութեան փորձութիւնները:

Նիկիոյ ժողովէն վերջ ազանդաւորական միաքէտալնորդուած կարգ մը եպիսկոպոսներ, հակառակ Նիկիոյ ժողովի ժխտական կեցուածքին, սկսան իրենց թեմերու մէջ արգելիչ եկեղեցականներու ամուսնու-

Քիւնք: Օրինակ, Սեբաստիոյ եպիսկոպոս Եւսթատ, որ նայն իսկ արգիւնց ամուսնացեալ եկեղեցականներու ասն մէջ աղօթել, և հաղորդուիլ անոնց հետ: Եւ սուկայն ՅԴԴ Պափղակոնիոյ Գանկրի ժողովը հրամարացուց Եւսթատ եպիսկոպոսը, և նշովքի ենթարկեց բուլսր անոնք, որոնք պիտի յանդգնէին յայտարարելու, թէ ամուսնացեալ քահանայէ հաղորդուիլը օրինական չէ: — Աւելի ուշ ասան մեր եկեղեցիի պատմութեան մէջ ալ կը յիշուի նմանօրինակ պարագայ մը: Երբ Քաղահեղոնական խնդրով պահ մը երկնդեցաւ հայ կաթողիկոսութիւնը, կարնեցիներ իրենց համար քաղկեդոնամիտ Յովհաննը կաթողիկոս ընտրելով, իսկական կաթողիկոս Մովսէսի կուսակիցներէն Յեսու անուն քահանայ մը, և Թագէոս ու Գրիգոր, Սոթից զաւարը զացին ճգնաւոր ըլլալու: Անոնք կատարի պայքար մը բացին եկեղեցական պատկերներու դէմ. և միեւնոյն ժամանակ սկսան ժողովուրդը զրգոնել, որպէսզի աշխարհական քահանաներէ չը հաղորդուին: Մովսէս կաթողիկոս արգիւնց զիբենք:

Յուստինոս մէկը եղաւ անոնցմէ, որոնք առաջինը եղան կուսակրօնութեան ջատագոյններէն:

Օգոստինոս ամուրիութիւնը նախադասեց ամուսնութեան:

Ամբրոսիոս հրաւեր կարգաց երիտասարդուհիներու, ինքզինքնին Աստուծոյ նուիրել:

Անհատական նախասիրութիւններու ընդթը կրող զաղափարի այս արտայայտութիւնները, սակայն, չկըրցին արգելք ըլլալ եպիսկոպոսներու ամուսնութեան, և անոնց ընտանեկան կեանքին:

Յերոնիմոս Եւստոքի գրած իր նամակներուն մէջ կը յայտարարէ, թէ Աստուծոյ նուիրուած կոյսերէ շատեր կ'իյնան, և իրենց կրած համեստ զգեստին տակ անկասցն կեանք մը կ'ապրին. թէ անոնք ճկոյ-

սեր եմ ամուսնանալի առաջ այրիացած, թէ շատեր կուսակրօնութեան կը դիմեն աւելի ազատութեամբ կիներ ձեռնելու առիթը ունենալու համար:

Պատմութիւնը ցոյց կուտայ, թէ պարտաւորիչ կուսակրօնութիւն մը դոյութիւն չունի, մինչեւ Ս. զարու տառջին կէսը, հոս ու հոն կը գտնուէին ամուսրիներ, և կամ եպիսկոպոսներ, որոնք կրօնական երկիւղածութեամբ կամ ջերմեռանդութեամբ իրենց կիներէն կը բաժնուէին: Այսպիսի եկեղեցականներու գործած այս ապօրինութեան հանդէպ, սակայն խիստ էր կանոնը: Առաքելական կանոններուն հինգերորդը կ'ըսէ. «Եպիսկոպոս, երեց կամ սարկստագ, երե երկիւղածութեամբ պատճառով իրենց կիները կը մեռացնեն, քող կարգաւորոյմ ըլլան»: Մինչեւ այդ թուականը գտնուած են նոյն իսկ երկկին եպիսկոպոսներ, ինչպէս ցոյց կուտայ Լեւոն Մեծն Պապի մէկ կոնգալը: Նոյն Լեւոն Պապը (440—461) սակայն, կը ձեռնարկէ պարտաւորիչ ընել և ընդհանրացընել կուսակրօնութիւնը: Բայց ի դուրս Սկեղեցականներէ մաս մը, շահու կամ փառքի զգացումներէ տարուած, համակերպեցան Պապական այս կարգադրութեան, միեւնոյն ժամանակ ինքզինքնին տալով ցոփութեան և անառակութեան: Եթէ երրորդ դարուն Մեծն Գրիգոր Պապ աւելի մեծ ջանք թափեց իրադրծելու, կուսակրօնութեան մասին, Լեւոնի ձեռնարկը, որովհետեւ կուսակրօնութեան պարտաւորչութեամբ, ո՛չ միայն ապահովուած կ'ըլլար վանքերու և բարեգործական հաստատութիւններու հասոյթները, ի նպաստ եկեղեցւոյ վերին իշխանութեան, այլ և կարգապահական գործը դիւրացած, քաղաքական և ընկերային էնթրիկներու յաջողութեան համար: Եւ պատահեցաւ անխուսափելին: Մէկ կողմէն եկեղեցականներու ամսակուած օրինաւոր կիները ինքզինքնին առին պոսնկութեան, և միւս կողմէն ամուսրի կամ

ամուրիացած եկեղեցականներ ազատ ասպարէշ տուին իրենց ցոփ կիրքերուն: Եւ անառակութիւնը ա՛յնքան ընդհանրացաւ և օրինականացաւ, որ Շարլը Մանը իր Capitulaireներուն մէջ եկեղեցական չկարենալ ըլլալու պայմաններու շարքին չգներ սովորական դարձած սեռային անառակութիւնը, այլ կը յիշէ միայն «գինովութիւն, գողութիւն, և մարդասպանութիւն»:

Հալածանքը պաշտօնապէս սկսուած էր ամուսնացեալ եկեղեցականութեան դէմ: Նիքոլա Ա. Պապ (857—860) հարկ տեսաւ մասնաւոր շրջաբերականով հրահանգելու ժողովուրդը, որ հաշտ աչքով նայի ամուսնացեալ կղերին, և անոր կողմէ կատարուած արարողութիւններու: Որովհետեւ զեռ կաթոլիկ եկեղեցականութեան ստուար մեծամասնութիւնը չէր ուզեր հրաժարիլ ամուսնութենէ, և ընտանեկան կեանքէ:

Կուսակրօնութեան բնագաւառուած եկեղեցականներ հարկադրուեցան «ամուսնութեամբ զազտութիւն» կեանքը ապրիլ: Անոնք նախ սկսան իրենց հետ ապրեցնել մայր, քոյր, մօրաքոյր և ուրիշ մօտաւոր ազգականներ: Եւ ահա նոր գայթակղութիւն: «Այս քոյրերը զաւակներ կ'ունենան, և եկեղեցականներ կ'ամբաստանուին անոնց հայրութեան յանցանքով: Ոմանք կը կասկածուին ոճրագործ յարաբերութիւններու մէջ գտնուած ըլլալ, նոյն իսկ իրենց հարազատ մայրերուն հետ» (Ա. Ժ. Քլարապ): Ռաթիզպոնի (742) և Մէցի (888) ժողովները, այսպիսի գայթակղութիւններու վրայ հիմնուած, արգիլեցին կուսակրօնին բնակցութիւնը ոեւէ կնոջ հետ, երկայ մայր կամ եղբ: Բայց ժողովական այսպիսի որոշումները յարգելու տրամադրութիւնը կը պակսէր ամենուրեք: Պոնիֆատու կաթոլիկոս 741ին Ջաքարիա Պապին կը գրէ, թէ սարկաւազներ կան, որոնք ձեռնադրուելէ վերջ, իրենց մօտ կը պահեն «չորս, հինգ և երեքմե տաւրի մեծ թի-

ւով հարճերս: Դէպքերը ցոյց կուտան, թէ կուսակցութեան թեան պարտադրութեամբ պոռնկութիւնն ու սեռային ապօրէն յարաբերութիւնները ամուսնութեան տեղը բռնած են. ուրիշ ոչինչ փոփոխութիւն...: Եւ զայնակզուրիւնը կը շարունակուի Պապական աթոռէն մինչեւ յետին զիւղի երիցատունը: Եկեղեցին ու քրիստոնէական բարքերը պղծուած են կուսակրօնութեան ձեռքով:

Կարաինալ Պարոնիոս իր Պապերու պատմութեան մէջ կը խոստովանի, թէ Թ—ժ. դարերու Պապերը հրէշներ եղած են, և կ'աւելցընէ. Շորպիսի ամօթալի տեսարան կը ներկայացընէ Հռովմէական եկեղեցին, երբ զգուելի պերճաղիճներ անսահման հեղինակութիւն մը ունէին Պապերու վրայ...: Անոնք իրենց սիրահարները Ս. Պետրոսի աթոռը կը նստեցընէին:

Հակապապ Պրնուա Թ. (1083—1054), անձնատուր ցով ու զեղի կեանքի, ու ոչեց պահ մը ամուսնանալ իր ազգականուհիներէ մէկին հետ, առանց Պապական աթոռէն հրամարելու: Ֆելիքս Ե. Պապի ընտրութեան առթիւ (1489—1449) Պալի մողովին մէջ է. Սէլվիուս պաշտպանեց սա սկզբունքը, թէ կանամբի (կին ունենալով) մէկը կրնայ Պապ ընտրուիլ, և թէ Պապ մը կըրնայ ամուսնանալ, ինչպէս Պետրոս առաքեալ ամուսնացած էր: Արդէն յիսնեակներով կը հաշուուին պատմութեան մէջ Պապեր, որոնք զաւակներու հայր են եղած: Որքան Պապեր, որոնք Թէոդորաներու, Մարտիրոսներու պիղծ անկողիններէն զէպի Պապական աթոռ բարձրացած են: Ժան ԺԲ. Պապ (1410) նախանձառ էրկան մը կողմէն արուած մուրճի հարուածով մը սպանուեցաւ:

ԺԲ. դարուն Դրիգոր է. Պապ. երբ մէկ կողմէն պարտաւորիչ կ'ընէր կուսակրօնութիւնը, միւս կողմէն իրմէ անբաժան կը պահէր Կոստանթնուպոլիսի

կինը, Մաթիւս իշխանուհին, և անոր հետ Պիպլա-
նէլլո բերդը կ'առանձնանար, հաճոյքի վայրկեաններ
ապրելու համար իր ռիւսական աղջկան՝ հետ:

Դեռ երկար դարեր կաթուղիկ եկեղեցին, իր ճշ-
շումի և բանադրանքի միջոցներով ո՛չ կրցաւ ամուս-
նացեալ եկեղեցականութիւնը արգիլել, և ո՛չ ալ սանձ
գնել կուսակրօններու ցոփ կեանքին: Եւ թեմական
եպիսկոպոսներ, հարճեր պահելու սովորութիւնը ար-
գիլելու անկարողութենէն ճարահատ, ուղեցին եկա-
մուտի աղբիւր մը ընել զայն, և մասնաւոր տուրքեր
դրին այն կուսակրօններուն վրայ, որոնք օրինապէս
հարճ պահելու իրաւունքին կ'ուղէին տիրանալ: Այս-
պէսով պաշտօնականացաւ կուսակրօններու սեռային
անբարոյականութիւնը: Նիքոլա ար Քլէմանտի, կը
պատմէ, թէ յօթմերէ շատեր չէին յօժարեր հարճ չու-
նեցող քահանայ ընդունիլ, չվտանգելու համար թեմի
կիներուն պարկեշտութիւնը: Այդ հարճատուքը (*taxe
de concubine*) հասոյթի լաւ ազբիւր մը եղած էր
եպիսկոպոսներու համար: Այս տուրքի յիշատակու-
թիւնը կարելի է գտնել ժան ժո.ի կողմէ պատրաս-
տուած *Livre des taxes de la chancellerie Romaine*
գրքին մէջ, եւ գեա ինչո՞ւ հեռուները երթալ: ԺՋ-
դարուն երբ Սթրազպուրկի բնակիչներէն մին հար-
ցուց կարաինալ կամպլէկկիի, թէ ինչո՞ւ կ'ընդդիմանայ
քահանաներու ամուսնութեան, երբ անդին կուսա-
կրօններ հարճերու հետ կ'ապրին, կարաինալը պատաս-
խանեց. «եկեղեցականի մը համար աւելի լաւ է հարճ ու-
նենալ, քան ամուսնանալ»:

Արեւմտեան քրիստոնէական եկեղեցին, իր այս
սկզբունքով կը մերժէր ամուսնութեան սրբութիւնը,
եւ իր քաղաքական ծրագիրներու յաջողութեան
համար կը նախընտրէր, թէ՛ կուսակրօնութիւնը և

Թէ անկէ անբաժան ապօրէն կենակցութեան ազատ
հանգամանքը (*):

(*) Կուսակիցութեան մասին այս հաստատմին բովանդակած պատմական տեղեկութիւնները քաղուած են *Abbé Julles Clarazի Le Mariage des Pretres* անուն գրքին (այ. 1912):

ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՄԷՋ

Մեր և արեւելեան միւս եկեղեցիներու համար կուսակրօնութեան հարցը բոլորովին տարբեր հանդամանքով կը ներկայանայ մեզի: Մենք եկեղեցական երկու դասակարգ ունինք. կուսակրօն և ամուսնացեալ, կամ սեւ ու ճեմակ, ինչպէս պիտի ըսէին սուսերը: Այս երկուութիւնը բաւական է իւր ապացոյց ծառայելու, թէ նախնական եկեղեցին ամուսնացած եկեղեցականներով կը կառավարուէր, թէ մենք շատ ալ համաժողով չենք գտնուած կուսակրօնութեան, որ մեր մէջ մուտ դառած է արտաքին ազդեցութեամբ: Կուսակրօնութեան հանդէպ մեր նախնեաց անսիրելութեան իւր փաստ կրնայ ծառայել նաեւ սա պարագան, ըստ որում մեր եկեղեցին կուսակրօններուն առջեւ պատուարներ քաշած է կանոններով, և զանոնք արգելափակած վանքերու խորը:

Դժբախտաբար ինծի այս պահուս կը պակսին անհրաժեշտ աղբիւրները կարենալ ըսելու համար, թէ ե՞րբ, և եկեղեցական ո՞ր ժողովներով է, որ որոշուած է ընդունելու մեր մէջ հին սովորութեան հակառակ եղող կուսակրօնութեան սկզբունքը: Որովհետեւ նոյն իսկ արեւմտեան եկեղեցին, որ Դ. դարէն սկսեալ տեսականօրէն ջատագովը հանդիսացաւ կուսակրօնութեան, չկրցաւ ընդհանուր հանգամանք տալ անոր, դարերու ընթացքին, քանի որ հազարաւոր եկեղեցիներ հակառակեցան սկզբունքին, և մինչեւ փ. դարու վերջերը զեռ գոյութիւն ունէին ամուսնացեալ

քահանաներ և եպիսկոպոսներ, կաթողիկ եկեղեցիին մէջ,

Սա շատ որոշ է, սակայն, թէ հին Հայ Ազգային Եկեղեցին, հաւատարիմ հետեւող մը առաքելական աւանդութիւններու, և առաքելական կոչուած կանոններու, Հայ. Ազգ. Եկեղեցին, որ երեք տիեզերական ժողովներու վճիռներով բաւականացաւ, և չուղեց նոր ժողովներէ դաւանական կամ ծիսական նորութիւններ ընդունիլ, օր մը ինքզինքը հարկադրուած զգացեր է, — եթէ սխալ ջերմեռանդութենէ մը չէ՝ առաջնորդուած, — թերեւս ակամայօրէն ընդունելու կուսակրօնութեան դրութիւնը, առանց հրաժարելու ամուսնացեալ եկեղեցականութենէն: Ակամայօրէն կ'ըսենք, որովհետեւ կուսակրօնութեան մեր մէջ մուտքին համընթացաբար եկեղեցին ժողովական կանոններով սեղմուիներու ենթարկած է կուսակրօնները, արգիլած՝ անոնց պաշտօնավարութիւնը թեմերու մէջ, և զիրենք փակած վանքերու պարխապներէն ներս: Այս պարադոքս, ի միջի այլոց, շատ որոշ կ'երևուի Ս. Սահակի կանոններէն (38), ուր ցոյց կը տրուի, թէ վանքերը կուսակրօններուն համար չինուած են: Սահակի այս կանոնը իր ուժը պահեց դարերու ընթացքին: Իսկ Շնորհալի «առ կրօնաւորս խաղազնազգեացո, որ ի վանօրայս» թղթով կ'արգիլէ կուսակրօններու թողուլ իրենց վանքերը և հաստատուիլ քաղաքներու և գիւղերու մէջ: Յետոյ երբ կը խօսի ամուրի (=այրի ?) երիտասարդ քահանայի մասին, կը յանձնարարէ որ ան ալ վանք քաշուի. «որովհետեւ, կ'ըսէ, աշխարհիկ կեանքի մէջ իր պաշտօնին բերմամբ միշտ յարաբերութիւններ ունենալով կիներու հետ, և զանոնք խոստովանցընելով... կառելի չե տրուիքամբ ծառայել Աստուծոյ: Շնորհալի իր այս տողերով անգամ մըն ալ կը հաստատէ սա իրողութիւնը, թէ քաղաքներու մէջ

պաշտօն վարող ո՛րեւէ կուսակրօնի համար դայթումի և դայթակղութեան առիթ չը պակսիր, և թէ անոնց համար անկարելի է մաքուր կեանք ունենալ, կուսակրօններու յատուկ այս վանարգելումը ապացոյց մըն է, թէ մեր եկեղեցիի հայրերուն անծանօթ չէր կուսակրօն պաշտօնեաներու դայթակղական կեանքը քաղաքներու մէջ, և այդ պատճառով էր, որ անոնք արգիւնցին կուսակրօններուն, չփում և յարաբերութիւն ունենալու ժողովուրդին հետ: Կուսակրօնները վանքերու մէջ արգելափակ, իրենց ժամանակը նուիրեցին Ս. Դրոց ընթերցման, գրականութեան, թարգմանութիւններու, ձեռագրի ընդօրինակութեան և զարդանկարի: Եւ հազիւ անոնցմէ ոմանք — այն ալ դարեր վերջ — տարին մէկ երկու անգամ քարոզչական շրջագայութիւն մը կը կատարէին քաղաքներն ու գիւղերը, և կը վերադառնային իրենց վանքերը: Դոնէ այս է ընդհանուր վիճակը, զոր մեզի ցոյց կուտան մեր վանքերու պատմութիւնը, և եկեղեցական մօզովներու կանոնական որոշումները:

Դիւրահասկնալի է, թէ այս արգելքի դրութիւնը պիտի չկրնար շարունակել մինչեւ վերջ: Բարքերութուլացումը, իշխանական տուներու ազգակցութիւնը կարգ մը կուսակրօն վանականներու հետ, և կրթական տեսակէտով ամուսնացեալ եկեղեցականութեան անկումը պիտի դիւրացընէին կուսակրօններու դէպի քաղաք վազքը, և դէպի թեմական պաշտօններ բարձրացումը: Եւ այս զեղծումը երբեք գոյութիւն պիտի չկրնար ունենալ առանց եկեղեցական դատակարգի երկուութեան:

Երբ վանական կուսակրօնութիւնը ծխակատարութենէ և ընտանեկան պարտականութենէ ազատ, իր պարապոյ ժամանակը կը տրամադրէր մաքի մշակութեան և գրականութեան, իր կողքին ունենալով

անշուշտ կարգ մը ծոյլ, ագէտ, և պորտաբոյծ վա-
նականներ ալ, աշխարհական հոգեւորականութիւնը
կարծես օրէ օր հրաժեշտ կուտար մշակոյթի կեանքին
և հեադհեաէ կ'իյնար ազիտութեան մէջ։ Այդ ազի-
տութեան պատճառներէն մէկը պէտք է փնտելի ժո-
ղովրդական սովորութեան մը մէջ։ Քահանան հին ա-
տեններէ ի վեր հարկադրուած է ապրիլ ժողովրդական
նուէրներով կամ պողիի և ժամուցի եկամուտով։ Լու-
որովհետեւ չէր կարելի զստալի այդ պատահական ե-
կամուտին զրայ, կարենալ ընտանիք մը, մանաւանդ
նահապետական ընտանիք մը ապրեցընելու համար,
քահանան հարկադրուեցաւ ծիսական պաշտօնակառա-
րութենէ աւելցած իր ժամանակը յատկացընելու երկ-
րագործութեան կամ ձեռնարուեստի, սովորութիւն, որ
մինչև մեր օրեր զոյութիւն ունէր գաւառներու մէջ։
Հաւանական կը թուի ըլլայ նաեւ, թէ հին ասան շատ
մը դիւղեր ու քաղաքներ նախամեծար համարած են
քահանայութեան կոչել զիւղին հողատէրը կամ ալան,
որ թէպէտ ապրելու համար շատ ալ պէտք չունէր
պատահական եկամուտներու անմիջական գանձումին,
բայց որ հոգեւորապէս և կրթապէս պատրաստուած չէր
քահանայութեան նման կրօնական պաշտօն մը կա-
տարելու։ Զայն, զիրք, անհատական ազդեցութիւն,
ժողովուրդի աչքին բաւական էին քահանայական ար-
ժանիք կազմելու (*)։ Դիւղացին պահանջկոտ չէր իր

(*) Դեռ վերջին դարու կիսուն նոյն եր Բանաստեղծ-
րեան հանդէպ ըմբռնումը, նոյն իսկ Իզմիրի պէտ զար-
գացած միջավայրի մը ժողովուրդին։ Քաբաքեան եպիս-
կոպոս, առաջնորդ Իզմիրի, գեղադիմ Խ ձայնաւոր փո-
բաւօր մը ունէր, Ներկարարեան անուանով։ Իզմիրցիները
պահանջեցին անոր վարդապետացումը, հրապարակած ա-
նոր ձայնէն եւ... գեղեցկութենէն։ Եւ երբ Քաբաքեան

քահանային հանգէպ, բաւական էր, որ ան խորհուրդ-
ներու ձեռնական արարողութիւնը կատարէր, բաւական
էր, որ ան ազգեցիկ մէկը ըլլար զիշական վէճերը
կարենալ կարգադրելու համար, և ըլլար ազգեցիկ քա-
ղաքական իշխանութեան ներկայացուցիչներուն հան-
դէպ, մեղմել կարենալու համար իրեն վրայ դրուած
զուլումները :

Այսպիսի ամուսնացեալ եկեղեցականութեան ընդ-
հանրացումը, և անոր արդիւնք հոգեւոր կեանքի պա-
կասը բնականաբար պատճառ պիտի դառնային քահա-
նայութեան անկումին, և ստաւոր անանկութեան, և
համեմատաբար զարգացած կուսակրօն վանականնե-
րուն զէպի քաղաք դարձին : Այլ եւս զարմանալի չէ,
երբ քահանան անկարող կը դառնայ զոհացում տալու
իրեն յանձնուած հօտի հոգեւոր և բարոյական պէտ-
քերուն, որ զիւզերն ու քաղաքները հեռզհեռէ պէտ-
քը զգան աւելի զարգացած, և դաւանական խնդիրնե-
րու աւելի ծանօթ հմուտ եկեղեցականներու, երբ Ու-
նիթորներու կողմէ ստեղծուած էին կրօնական վիճա-
բանութիւնները : Այս պարագային, փոխանակ քահա-
նային զարգացման խնդրով զբաղելու, և անոր իրա-
դարձումին համար զոհողութիւններ ստանձնելու, ի-
րենց աչքը դարձուցին կուսակրօն վանականներու
կողմը : Այդ օրէն սկսեալ ոտնահարուեցան կուսակրօն-
ներու վանակեցութեան յատուկ ժողովական կանոն-
ները : Անոնք հրաւիրուեցան զէպի քաղաքները, և
մասն ժողովրդական խաւերու մէջ : Կուսակրօն վանա-
կաններու այս նորաստեղծ և անկանոն քաղաքներու-

Եպիսկոպոս առաքիցեց, քի փոքրաւոր ուսում չունի, պա-
ստիսանցին իւրեմ, քի անոր ուսումին յետոյ հոգ պիտի
սարուի իւրեց կողմին : Եւ ներկայաբեան վարդապետ
ձեռնադրուեցաւ, Պետրոս անունով :

թիւնը պատճառ մը աւելի եղաւ՝ անտեսելու քահանայ-
 յին դարգացման կարեւորութիւնը։ Այս գոյազինակին
 անընդմիջական արդիւնքը սա եղաւ, որ կուսակրօն-
 ներ de facto, և հակառակ հին կանոններու, մենատէ-
 րերը դառնան եկեղեցական բարձրագոյն աստիճաննե-
 րուն և պաշտօններուն։

Քառասուն տարիներ առաջ լրացրական յօդուած-
 ներովս կը յայտարարէի, թէ մեզի համար ազիտաւոր
 եղած է եկեղեցական պաշտօնէութեան և դասակարգի
 երկուութիւնը, և կ'առաջարկէի կուսակրօնութիւնը
 քննել։ Որովհետեւ անոնց երկուքն ալ հոգևորապէս
 անազուտ դարձան ժողովուրդին։ Կուսակրօնին ամուրի
 հանգամանքը, և ամուրի եկեղեցականներու հանդէպ
 դարերէ ի վեր սնուցուած ժողովրդական անվստահու-
 թիւնը պատճառներ եղան, որ ան չկրնայ մտնել ժո-
 ղովուրդի ներքին ծալքերուն մէջ, չօշափելու անոր
 բնասանկան վէրքերը, բարոյական քայքայումները,
 կրօնական տարակոյսները, դանոնք կարենալ դարձա-
 նելու համար։ Անիկա իր առաջնորդի հանգամանքով,
 իւրացուց քահանային նախկին պաշտօնը վէճերու
 կարգադրութեան, և հանդէպ քաղաքային իշխանու-
 թեան ժողովուրդին դատը պաշտպանելու, ասոր վրայ
 աւելցընելով քարոզչութիւն մը, և վերջին ատեններ
 ծխական վարժարաններու հսկողութիւնը։ Այս փոփո-
 խութեան հետեւանքով, քահանային բաժին մնաց
 պարզ ծխակատարութիւնը միայն։ Այսպէսով երբ
 անգամ մը ամուսնացեալ եկեղեցականութեան ձեռքէն
 յափշտակուեցան իր իրաւասութիւնները, և իր առջեւ
 փակուեցաւ վերելքի ասպարէզը, այլ եւս կարելի չէր
 սպասել, որ իրապէս արժանաւորներ, բարձր ու նկա-
 րագրի տէր անձեր յօժարէին ստանձնել քահանանե-
 րու թողուած ծխակատարի անփառունակ պաշտօնը։
 Աւ արժանաւորներու չկամութեան հետեւանքը սա և-

զաւ, որ քահանայութիւնը ասպարէզ մը դարձաւ անոն, անմշակ, բարոյական արժէքէ ու նկարագրէ զուրկ կարգ մը մարդոց, ժամկոչներու, ձախողած արհեստագործներու, անանկացած խանութպաններու, որոնք քահանայական ասպարէզին մէջ տեսան իրենց համար ոչ թէ կոչում մը, այլ ապրելու միջոց մը միայն: Եւ այս այսպէս պիտի մնայ որչափ ատեն շարունակէ եկեղեցական դասակարգի երկուութիւնը, որչափ ատեն եկեղեցական բարձրագոյն պաշտօններն ու ատիճանները (եպիսկոպոսութիւն, պատրիարքութիւն, կաթողիկոսութիւն) զեղարաւոր կուսակրօնութեան առանձնաշնորհումը ըլլան: Տարիներ ատաջ այս պարագան չեղած եմ Երօնքի հիւժախտը և ուրիշ յօդաւանդներովս, երբ տակաւին կը գտնուէի կուսակրօններու շարքին մէջ:

Կաթողիկ եկեղեցիի կուսակրօններուն ապրած ցոփ ու անպարկեշտ կեանքը մասնանշեցինք արգէն: Առաւել կամ նուազ չափով նոյնն է եղած նաեւ կենսոցադր հայ կուսակրօնին: Եւ եթէ մեր կուսակրօնները որոշուած ասուրքի մը փոխարէն չկրցին գնել հարճ մը կամ հարճեր պահելու աղատութիւնը, այդ չնշանակեր, թէ անոնք հրաժարեցան իրենց մարմինի ցանկական պահանջներէն և սեռային բնական պէտքերէն: Կուսակրօններու անունին ու կենցաղին կցուած անբախտ յորջորջումը ծաղր մըն է պարզապէս, անոնց եւրեսին նետուած, և հազիւ թէ մասի վրայ համբուով քանի մը զէմքեր արժանացած են այդ անունին, իրենց յարաբերական ժամկայութեամբ: Եւ եթէ հին ժամանակներու կուսակրօններուն ապրած գայթակղեցական կեանքի մասին հազիւ պզտիկ ակնարկութիւն

ներու կը հանդիպինք պատմութեան մէջ (*), մեր աչքին առջեւն է այսօրուան կուսակրօնութեան ապրած կեանքը և ստեղծած գայթակգութիւնը: Կը ճանչնանք կուսակրօններ, և բարձրաստիճան եկեղեցականներ, որոնք մեղնեայ յարաբերութիւններ մշակած են իրենց քայրերուն և եղբօր աղջիկներուն հետ: Կուսակրօն եւ պիսկոպոսներ, որոնք սքեմի տակ և յետոյ սքեմը անպաշտօն կերպով մէկ կողմ թողլով, աստուծակ տարիներ ապրած են իրենց հոմանունիներուն հետ, ծախսելով անոնց գրամը, և օրին մէկը, երբ դրամն է ըստառած, մոգական գաւազանի մէկ հարուածով ինքզինքնին նորէն գտած են կուսակրօն շարքերու մէջ, և հովուական-առաջնորդական պաշտօններու կոչուած: Եւ չգտնուեցաւ հոգեւոր հեղինակութիւն մը, որ գործադրէր Եահապիժանի ժողովին 14րդ կանոնը, որ կը հրամայէ. «կարգալոյծ ընել եպիսկոպոսը, երկըր կամ սարկաւազը, որ կին կը պանեւ, կամ Առաքելական Կանոններու 25րդը, որ կը հրամայէ «կարգալոյծ ընել պոռնկութեան, գողութեան եւ հրդմնազանցութեան մեջ գտնուող եպիսկոպոսը, երկըր կամ սարկաւազը: Տեսած ենք վարդապետներ, որոնք անպատկառ շնականութեամբ իրենց բարերարներուն կիները գլխէ հանած, առեւանդած, և անոնց ընտանեկան կեանքը թունաւորած են: Կուսակրօններ, որոնք իրենց գայթակգական կեանքին հետեւանքով գաշունահարուած են:

Աւելին ալ կայ դեռ: Բենիկ վարդապետ ձեռն պա-

(*) Ղազար Փարպեցի եւ Գ. Նարեկացի անգամ ամբասանուեցան տղանդաւորութեամբ եւ ուրիշ յանցանքով: Ղազար Փարպեցի, Էջմիածնի իր վանահայրութեան օրով ամբասանուեցաւ, թէ «աղանդաւոր է», «պիղծ եւ չարագործ մարդ է», եւ թէ ըսած է. «պոռնկութիւնը մեղք չէ»:

աստիաճն բոլոր զգալաթիշմերին՝ դրուածքով քանի մը տարի առաջ սապէս կ'արտայայտուէր :

Ճճասն և հինգ տարի է ես ամուսնացած եմ անթաքչիկի կերպով : Ընտանիքով ապրել եմ նաև : Էջմիածնի վանքի մէջ, ուր ապրում էին և ապրում են իրենց ամուսինների հետ Ներսէս արքեպիսկոպոս Խլղաժէրանանը, Ագամ վարդապետը, Եղիշէ վարդապետը, Գէորգ վարդապետ Ձէօրէքճեաննը, Դանիէլ վարդապետը, և Հայրապետներից և Շո'շ մէկը՝ չպահանջեց, որ անոնք բաժնուին իրենց ամուսիններից : Այժմու վեհափառը (Գէորգ Ս.) երբ հրաւիրեց Գէորգ և պիսկոպոսին վարդապետանալ, վերջինս աղնուութիւնն ունեցաւ նախապէս յայտնելու, թէ կին ունի : Իսկ այս հանգամանքը կաթողիկոսը արգելք չհամարեց, որ նա վարդապետանայ, եպիսկոպոսանայ, արքեպիսկոպոսանայ, առաջնորդ դառնայ : Սակայն նոյն կաթողիկոսը պաշտօնական թղթով 1919 թուին հրամայեց վաճախանալ Երևանի մարզի, որ երեք օրուայ ընթացքում Քաղախիններին և մանկահասակ տղայ ծառաներին՝ հետեցընեն վանքից : . . . :

Բենիկ վարդապետ իր այս յօդուածով ցոյց կուտայ, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռանիստ վանքը ապականութեան բոյն մըն է դարձած, ուր բռնաբարուած զաղթական աղջիկներ ինքզինքնին լին նետելով անձնասպան եղած են, խնամամուկ կուսակրօններու մօրուքը փնտաելէ վերջ :

Բենիկ վարդապետ իր այս հրապարակային տեղեկատուութեան ընթացքին, երբ կը յիշէ իր և ուրիշ կուսակրօններու ամուսնացած և կին ունեցած բլրալու պարագան, մեղի չըսեր, թէ օրինաւոր կինե՞ր են ունեցածնին, թէ ո՛չ ապօրէն հարճեր : Եւ եթէ օրինաւոր կիներ են, ո՞վ պատկած է զիրենք, ինչպէ՞ս, հրապարակա՞ւ, թէ զաղտնի, թէ օրինական ի՞նչ հիմե-

բու վրայ կատարուած են այդ ամուսնութիւնները, քանի որ կանոնական տրամագրութիւններ կան, թէ յետ վարդապետական ձեռնագրութեան և օծման, կուսակրօն մը չկրնար ամուսնանալ, և միեւնոյն ժամանակ պահել իր կուսակրօնի դիրքը (*): Ուայց այս լքութիւնը բան մը չի պահանջներ տխուր և ախտաբոյր իրականութենէն, և անգամ մըն ալ ցոյց կուտայ, թէ նոյն իսկ վանքերու շրջապատին մէջ կուսակրօն անառակութիւնը կրցած է գոհացում գտնել իր մարմնական կիրքերուն, իր բնական ցանկութիւններուն:

Եկեղեցիի մէջ գոյութիւն ունեցող կուսակրօնութիւնը օրինապէս, բարոյապէս և բնութեամբապէս ապրելու իրաւունքը չէ՝ ունեցած անցեալին մէջ, և չկրնար ունենալ ներկային և ապագային համար: Կուսակրօնութիւնը անբարոյական ժամանակավրէպ մըն է, և կուսակրօնի սքեմը պարզապէս պատանք մըն է եղած մոլութիւններով ապականուած կեանքի մը վերայ: Ժամանակին Սէն Պէրնար ըսած էր. «*Լեքցուցիք եկեղեցիէն պատուաւոր ամուսնութիւնը եւ անբիծ ան-*

(*) Եկեղեցականութենէ նրաժառելով, վարուած եղայ խոստումիս համաձայն, քանի որ կուսակրօնի ուխտագիրս Օրմանեան Սրբազանի թալէ առաջ, յայտարարած էի իրեն. «*Ապագային հաւանաբար մօր պատեհութիւններ տեսլծովն արքեւ ուղղութեամբ ծառայելու ազգիս, եւ այն ասեմ պիտի հաժարիմ եկեղեցականութենէ...*»: Մեր այս պայմանին ակնարկեցի 1907ին, «*Մասիս*»ի մէջ «*Հայ Եկեղեցականութիւնը*» յօդուածաւարտով, Օրմանեանի կենդանութեան, եւ Օրմանեան չհեղինգ գրած: Այս խնդրեցեալ մասին, «*Հրաժարական եկեղեցականութենէ*» նրաժառելու մեր ԴԵՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ երկաւորութեան մէջ, (հո 184—187):

կողմը, եւ պիտի տեսնեմք, թե զայն պիտի լեցրնմք ճնշանակ-
 ներով, ազգապիղծներով, իզագածներով, հեռային լիտի-
 ներով, եւ ամեն տեսակ պաշտօնաւորներով ու օնայաւո-
 րներով: Դարերու կեանքը ապացուցած է հաստա-
 տած է Սէն Պէրնարի պայծառ հեռաւարտութիւնը: Ու-
 ղեմն, կուսակրօնութիւնը պահպանել կամ շարունակել
 պիտի նշանակէր քաջալերել շնութիւնն ու պոռնկու-
 թիւնը, պիտի նշանակէր կրօնապէս հովանաւորել ան-
 բարոյականները, պիտի նշանակէր ուրանալ ամուս-
 նութեան սրբութիւնը, և զայն ստորադասել սեռային
 ապօրէն յարաբերութեան: Ընդունինք, թէ բացարձակ
 անհնարութիւն մը կայ ամբողջ կեանքի մը տեսողու-
 թեան ընթացքին պայքարի մարմինի սեռային պէտ-
 քերուն հանդէպ: Բնութեան օրէնքը անսկզկապաւ ի
 և անյաղթելի. ան կ'իշխէ մեր վրայ, և եկեղեցիի
 արգելիչ հակաբանական կանոններ չկրնալով յաղթել
 բնութեան օրէնքին, կուսակրօններու օրինաւոր ա-
 մուսնութիւնը արգիլելով, զանոնք բռնի մղած կ'ըլ-
 լանք գէպի մեղապարտ և ապօրէն յարաբերութիւն-
 ներ: Հետեւաբար պէտք է միանգամ ընդ միշտ ջնջել
 շնութեան համազօր կուսակրօնութիւնը, եթէ կ'ու-
 ղենք պահպանել և պարտադրել Աւետարանին բարո-
 յականը, եթէ կ'ուզենք պահպանել ամուսնութեան
 սրբութիւնը և ընտանեկան պարկեշտութիւնը, եթէ,
 մէկ խօսքով, կ'ուզենք ունենալ իր պարտականու-
 թեան զիտակից, հաւաքական շահերու հանդէպ զոհ-
 թիւններու յօժար, հաւասարակշիռ միտքով եկե-
 ղեցականներ:

Զեկուցումը մեղի կը հաղորդէ, թէ 1917ի համա-
 զումարին մէջ երևան եկած են երկու հոսանքներ
 կուսակրօնութեան հարցին հանդէպ: Այդ հոսանքներէն

մին կուսակրօնութեան ջնջումին կողմնակից է, նկատելով զայն «անբնական երեսոյք, եւ ուխտադրժութիւնք անխուսափելի»։ Միւսը կուսակից է կուսակրօնութեան պաշտանութին, պնդելով, թէ ուխտադրժութիւնը չբերնար իբր հիմք ծառայել անոր ջնջումին, սա պատճառաբանութեամբ թէ սեռային անհաւատարմութիւններ և ամուսնական ուխտադրժումներ տեղի կ'ունենան նաեւ ամուսնացեալ քահանաներու և աշխարհականներու շարքին մէջ։ Աւելորդ է ըսել, թէ վերջիններուն այս պատճառաբանութիւնը չափազանց խախուտ է, որովհետեւ չունի ո՛չ օրինական, ո՛չ կրօնական և ո՛չ ալ բարոյական հիմք։ Մէկուն գործած ոճիրը չբերնար իբր չքմեղանք կամ արդարացում ծառայել ուրիշի գործած ոճիրին, երբ կուսակրօնին ուխտադրժութիւնը, անխուսափելի է, սեռային կողմնախօսական տեսակէտով, հետեւաբար և բնական, մինչ ուրիշներունը դիպուածական է, և բացառիկ։ Միւս կողմէն պէտք է նկատի ունենալ, թէ երկու դասակարգերու մէջ գործուած ուխտադրժութիւնները, իրենց հետեւանքներով, օրինական տարբեր կանոններու են թակայ են։ Կուսակրօնին գործած շնութեան պատիժը կարգադրելութիւնն է Շահապիվանի ժողովի կանոններու համաձայն (14), մինչ շնացող աշխարհականին պատիժն է (3)։ «Կշտամբանք օգտակար խօսքով, ծեծով, և տուգանքով»։ Նկեղեցականը օրինակելի տիպարը պէտք է ըլլայ ժողովուրդին։ Լնոր անբարոյութիւնը համայնական դայթակղութիւն մը կը ծնցընէ։ Բաց աստի, եթէ աշխարհականներու շնութեան պարագան մէկ առ հազար է բաղդատմամբ ժողովուրդի թիւին, կուսակրօններու պարագան 98 յ⁰ է, այսինքն թիւին գրեթէ ամբողջութիւնը։ Աշխարհականներու մէջ ամուսնական ուխտադրժութիւնը բացառութիւն մըն է, մինչ կուսակրօններունը հասարակաց անգիր.

օրէնք: Բայց դժբախտաբար 1917ի Համադռնմարը, հիմնուելով վերջիններուն անհիմն պատճառաբանութեան վրայ, որոշեր է պահել կուսակրօնութիւնը: Սակայն, քանի որ Զեկուցումը հրապարակ կուգար 1937 Օգոստոս 1ին, Վեհափառ Հայրապետի կոնդակին հետ, պէտք էր որ անոր հեղինակները մեղի հաղորդէին, թէ որոշման թուականէն քսան տարի վերջն ալ միեւնոյն համոզումը ունին թէ ոչ կուսակրօնութեան պահպանումի ջատագովները: Մեղի համար կարեւորը սա է, թէ նոյն իսկ կուսակրօնութեան պահպանումի ջատագովները, առանց բացառութեան, կ'ընդունին, թէ կուսակրօնին ուխտադրժութիւնը անխուսափելի է: Զայս խոստովանելով հանգերձ կուսակրօնութիւնը պահպանել ուղիւ, կը նշանակէ պոռնկութիւնն ու սեռային անբարոյութիւնը նուիրականացընել կրօնքի ձեռքով:

Միեւնոյն ժամանակ կը տեղեկանանք, թէ կուսակրօնութեան պահպանումի կուսակիցները կը ներկայացընեն երկու հակառակ կարծիքներ կամ սկզբունքներ, անոր պաշտօնի կիրարկութեան օրինական կերպին շուրջ:

Առաջինը կուսակրօնին համար կը պահանջէ կրթական բարձր զարգացում, և առաջնորդ ընտրուելու պարագային, անոր ընակութիւնը վանքի մը մէջ, ուր պէտք է գրագի, համաձայն իր հակումներուն և ընդունակութեան, գիտութեամբ և զեղարուեստով — Այս մեթոտը, սակայն իր հետ կը բերէ կարգ մը անյաղթելի գժուարութիւններ: Այսօր մեր առաջնորդական թեմերու մէկ մեծ տոկոսը կը գտնուի արատասաման, ուր՞ ոչ վանք գոյութիւն ունի, և ոչ ալ վանք հիմնելու պէտք ու հնարաւորութիւն կայ: Եւ ինչի՞ պիտի ծառայէին այդ ստեղծուելիք վանքերը, քանի որ վանքերն ալ անառակութեան որջեր դարձած են:

Անոնք կը պատասխանեն շորպէսդի անոնց շրջապատին մէջ կուսակրօն եպիսկոպոսը պարապի, իր հակումներուն եւ ընդունակութեան (չափ առաձգական են այս բաները) համաձայն, ԳիՏՈՒԹԵԱՄԲ և ԳԵՂԱՐՈՒՆՈՒՄՈՎ: — Մեր աղգը պէտք չունի բնաւ գիտութեամբ և զեղարուեստով պարապող կուսակրօն առաջնորդներու: Առանց կուսակրօնութեան ուխտին ալ մենք կրնանք ունենալ մեր գիտուններն ու զեղարուեստագէտները: Մեր առաջնորդները գիտութեան և զեղարուեստի մարզն ըլլալէ առաջ ու աւելի, պէտք է ըլլան մարդը Աւետարանին, մարդը որ իր մէջ մարմնացընէ Հայութեան և Հայ Եկեղեցիին նուիրման ոգին, հովուել գիտնալու անաչառ և արդար խղճմբտանքը, մէկ խօսքով Ազգին ու Եկեղեցիին մարդը: Եկեղեցիին պաշտօնը գիտութիւն և զեղարուեստ քարոզել չէ, այլ կրօնք և բարոյական, իրենց արդիացած ձևին մէջ:

Մենք կ'ուզենք ունենալ գիտակից ու պարտաճանաչ եկեղեցականութիւն մը, որ իր մէջ մարմնացընէ կրօնքին ներշնչած նուիրումի սէրը, Հայ Ազգային Եկեղեցիի կազմութենէն բղխած ժողովրդապետական ոգին, որ ինքնամոռաց անձնութեամբ նոյնանայ ժողովուրդին հետ, իւրացընէ անոր ցաւերը, ներշնչուի անոր տառապանքէն, որ իր կուրծքին վրայ զգայ ժողովուրդին սրտի դարկեցը, և ըստ այնմ կատարէ իր պաշտօնը: Կը շեշտենք հայ եկեղեցականութեան ժողովրդապետական ոգիի պէտքը, որովհետեւ ռուսահայ եկեղեցականութիւնը, կազմուած պոլոմեմիայի ազնուապետական գրութեան կաղապարով, հակառակութիւն մը կ'ազմած է միշտ բազդատմամբ թուրքահայ եկեղեցականութեան սահամանադրական-ժողովրդաբանական կոչումին (*): Առաջինը ժողովուրդին հետ իբր ևր

(*) Այս մասին դիտողութիւն մը բրած լմ եւ 1913ի «Ամերիկանայ Տարեցոյց»ին մէջ, (եջ 75):

վարուած է, մինչ երկրորդը իբր ծառայ: Մենք կ'ուզենք եկեղեցականութիւն մը, որ դիտնայ ծառայել ժողովուրդին, քան տիրել:

Երկրորդը աւելի բանաւոր կը թուի ըլլալ իր առաջարկներուն մէջ: Ան կ'ուզէ, որ կուսակրօնը, համաձայն վաղնջուց կանոններու, վանք քաշուի և իրաւունք չունենայ ո'ւրէ առաջնորդական կամ հասարակական պաշտօնի, կատարէ միայն ձեռնադրութիւններ, և դիտողի կամ ղեկավարողի հանգամանքով հսկէ եկեղեցիի հոգեւոր մատակարարութեան, խորհուրդներու դադարներէ թելադրէ քահանաներուն, ո'չ թէ իշխողի այլ քարեկամի և օթանդակի հանգամանքով:

Ըստ իս կուսակրօնութեան պահպանումին ջատագով երկու հոսանքներէ և ո'չ մին արամաբանական կը թուի ըլլալ, երբ կը տնդէ, թէ «կուսակրօնն ևնդեռ-րախմուտքիւնը անհրաժեշտ է եկեղեցւոյ գոյութեան պահպանումին համար»: Չենք գիտեր, թէ անոնք ո'րպիսի աւեակներու և փաստերու վրայ հիմնած են իրենց այս համոզումը: Մենք պէտք է որոշապէս ըսենք, թէ ինչ որ անբնական է, ինչ որ հակաբնական, դայթակղեցուցիչ և անբարոյական է, չկրնար եկեղեցիի գոյութեան պահպանութեան օթանդակել: Կուսակրօնութիւնը չկրնար բացառութիւն մը կազմել այս օրէնքի շրջանակին մէջ: Անիկա իբր հակաբնական կազմութիւն, քայքայիչ ոյժ մը միայն կրնայ ըլլալ: Եւ եկեղեցի մը, որ իր բարոյական գոյութեան պահպանութիւնը կը յանձնէ բնականէն ուխտադրութեան նախասահմանուած կուսակրօններու, ատով իսկ ինքզինքը դատապարտած կ'ըլլայ քայքայումի: Միթէ մեր եկեղեցիի երէցներուն և կրօնաւորներուն, — ամէնքն ամուսնացած — առաջին սերունդները նուա՞զ դիտակցութեամբ, նուա՞զ կորովով և անձնութեան պաշտպանեցին եկեղեցիի գոյութիւնը հալա-

ծանքներու մէջ, և անուղղղայ իշխաններու հանդէպ։ Միթէ նուա՞ղ ապահով է Անդրիքան եկեղեցիի գոյութիւնը, ամուսնացեալ եկեղեցականութեան մը ձեռքին մէջ։ Միթէ նուա՞ղ պահպանուած են բողոքական յարանուանական եկեղեցիներ, ամուսնացեալ քարոզիչներու ձեռքին մէջ։ Մեր եկեղեցիի և եկեղեցական կաղամակերութեան տեսականութիւնը կախումն ունի, նախ ամուսնացեալ եկեղեցականութեան մտաւոր մակարդակի բարձրացումէն, և անոր գործունէութեան ասպարէզին ընդլայնումէն, երկրորդ կարգապահութեան ոգիէն։ Եկեղեցին դուրկ է հեղինակութենէ։ Ե հեղինակութեան կարուստը մենք կը պարտինք կուսակրօնութեան ասորած անկանոն կեանքին, և անոր ցուցադրած անձնական օրինակին։ Ինչ հեղինակութիւն կրնաք սպասել հիւանդ մարմինէ մը։ Պէտք է կենդանացընել բունը, ճիւղերն հիւթաւորելու համար։ Անձնական օրինակը ամենէն պերճախօյ քարոզն է հեղինակութիւն և կարգապահութեան ոգի ստեղծելու համար։ Եւ ցարդ կուսակրօնութեան ցուցադրած անձնական օրինակը զայնակդական եղաւ և քայքայիչ։ Ուստի անոնք, ոչ կ'ուզեն եկեղեցիի գոյութեան պահպանութեան հիմ ծառայեցընել կուսակրօն հոգեւորականութիւնը, եկեղեցիի բարոյական զոյութեան փծացումին միայն աշխատած կ'ըլան։

Կուսակրօնութեան դրութեան ջնջումին համոզուած պաշտպան մը ըլլալով հանդերձ, սկզբունքի տեսակէտով շեշտակաւ չեմ գտներ հասկացողութիւն (comprehensibility) մը կուսակրօնութեան պահպանութեան համակիրներուն հետ, կանխաւ ժտահ ըլլալով, թէ ոչ կամ կանուխ անոնք ալ պիտի յանդին իմ համոզումներուս։ Ուստի ես ալ իրենց հետ պիտի ըսեմ պահ

76

մը. պահպանենք կուսակրօնութիւնը հետեւեալ պայմաններով:

1.— Կուսակրօններու ձեռնադրութեան ատեն կատարելիք ուխտը պէտք է ըլլայ ժամանակաւոր ուխտ, որ պիտի տեսէ այնչափ ատեն, որչափ ատեն անոնք կրնան դիմանալ ժողովարութեան և ողջախոհութեան: Այն վայրկեանէն, երբ մարմնական բնական ցանկութիւնը կը խօսի իրենց մէջ, և ժողովարութեան կեանքը կը դառնայ անտանելի, պէտք է անոնք ազատ ըլլան իրենց կուսակրօնի ուխտէն, և ամուսնանան, և իրրեւ ամուսնացեալ քահանայ պաշտօնավարին նկեղեցիին մէջ: Կուսակրօնութեան այսպիսի ուխտ մը արդէն ընդունուած էր սարկաւաղներու համար, Անկիւրիոյ Ժողովին (313—315) կողմէ (կան. 10րդ):

2.— Ուխտի տեսչութեան ընթացքին կուսակրօններ պէտք է ապրին վանքերու մէջ, մաքուր և քրիստոնէավայել կեանքով և պարապին ինքնազարգացման, կրօնական, բարոյական, կրթական. լմաստասիրական, և եթէ կ'ուզէք գիտական և գեղարուեստական ուսումնասիրութիւններով:

3.— Կուսակրօններու արգիլել և կեղեցական-աշխարհական ամէն տեսակ պաշտօնավարութիւն (առաջնորդական, պատրիարքական, կաթողիկոսական) թողլով որ այդ պաշտօններուն կոչուին մի միայն ամուսնացեալ և կեղեցականներէ արժանաւորագոյնները:

Կրնանք այս որոշման յանգիլ անմիջապէս, եթէ իրապէս և կեղեցիկ բարեկարգութիւնը տիրական նպատակն է եղած մեր մէջ, որովհետեւ կուսակրօնութիւնը, վերջամուտ սովորութիւն, դաւանական հարց մը չէ, այլ բարեպաշտական և կարգապահական, իր էութեանը մէջ. և կեղեցիին չկրնար տարբեր դիրք, տարբեր կեցուածք որդեգրել ամուսնացեալ և կեղեցականութեան հանդէպ, քանի որ ամուսնութեան սրբու-

թիւնն ու աստուածադիր հանգամանքը ընդունուած է, զայն քրիստոնէական խորհուրդներու կարգը դասելով: Կաթոլիկ եկեղեցիին մէջ կուսակրօնութիւնը, կարգապահական տեսակէտով պէտք մը դարձաւ, մանաւանդ այն օրէն, երբ Պապերը քաղաքական ինքնակալութեան կամ վեհապետութեան ձգտումներ ունեցան: Առանց ատոր թերեւս անոնք կուսակրօնութիւնը պարտաւորիչ ընկել պէտք իսկ պիտի չը զգային: Մեր Կաթոլիկոսները իրենց դիրքին բերմամբ, չվարակուեցան քաղաքական այդ հիւանդութենէն, և ասով իսկ պէտք չունեցան բնաւ կուսակրօններու անձնուէր և կարգապահ բանակին:

Այսպիսի պայմաններով ընդունուած համախոհութիւն մը վերջնապէս պիտի լուծէ կուսակրօնութեան լիցիլու կամ չը լիցիլու հարցը: Վատաւ ըլլանք, թէ երէկի և այսօրուան կուսակրօններէ շատեր այդ ասպարէզը մտած են. ո՛չ թէ կրօնական կոչումով (vocation), այլ մտած են վախճալով ընտանեկան պատասխանատուութիւններէ, մտած են շահու և փառասիրութեան գահացումի համար: Փակեցէք կուսակրօններու առջեւ շահու ասպարէզը, խորտակեցէք իրենց փառասիրութեան վերելքին սանդուխը, առէք անոնց ձեռքէն իրենց վայելած այսօրուան առանձնաշնորհումները, և պիտի տեսնէք, թէ կուսակրօնութիւնը, իր հմայքէն մերկացած, հետևող պիտի չունենայ այլ եւա:

Արդէն ամուսնացեալ եկեղեցականութեան եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացումը ո՛չ հակաքրիստոնէական է և ոչ հակառաքելական: Նոր կտակարանի թուղթերուն մէջ կը կարգանք, թէ եպիսկոպոսը «պէտք է մեկ կնոջ երկը հղած ըլլայ» (*): Անցողաբար ըսենք,

(*) Առաքելական այս պատուերին գործադրութիւնը անհետուած է յաճախ, նոյն իսկ քրիստոնէական առա-

թէ առաքելական այս յանձնարարութիւնը հետեւողութիւն մըն է եղիպտական հին սովորութեան, բայտ որում, ինչպէս կը դրէ Դիոսոր Միկելիացի, «եղիպտացիներու մօտ քահանաները մէկ կնոջ հետ միայն կ'ամուսնանային», մինչ եղիպտացի ուրիշ քաղաքացիներ կրնային ունենալ այնչափ կին, որչափ ուզէին: Քահանային զէպի եպիսկոպոսացում բարձրացումը հակահայկական ալ չէ, քանի որ առջին գարեբու բոլոր հայ եպիսկոպոսները ամուսնացած էին:

ջին դարերուն: Եւ զօնուած են բազմակիսն եկեղեցականներ, ու նոյն իսկ եպիսկոպոսներ: Նիկիոյ Ժողովին մեջ այս պարագային ակնարկելով եր, որ Պաճնոս եպիսկոպոս կ'ըսէր. «...պե՛հ է բաւականանալ, որ բաճանաներ այլ եւս չամուսնանան համաձայն ճիւն օրէնքին, որ կ'արտօնէ բազմաթիւ կիներ»: Մինչեւ Ե. դար, տակաւին կան երկկիսն եպիսկոպոսներ, ինչպէս ցոյց կուտայ Լեոն Մեծն. Պապի (440—461) մեկ կոնդակը:

Է.

ԿՐՕՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կուսակցութեան հարցին հետ պէտք է ուսումնասիրել նաև հայ եկեղեցականութեան մտաւոր մշակոյթի և բարոյական դաստիարակութեան, կամ աւելի եկեղեցականութեան ցեմզի խնդիրը: Բարեկարգութեան ճամբուն վրայ հրամայական պէտք մըն է մշակուած, զարգացած, իր կոշումին ու պաշտօնին իրապէս արժանի ու զիտակից եկեղեցականութեան մը գոյութիւնը: Պաշտօնին հմայքն ու արդիւնաւորումը կախումն ունի պաշտօնէին արժանիքէն: Եւ մենք շատ հեռի ենք այդ հոգեւոր պաշտօնեան ունենալէ: Եկեղեցի մը, թէ իսկ ըլլայ բարեկարգեալ, առանց արժանաւոր պաշտօնէի, անխօս արձան մըն է, որ կրնայ արուեստին մասնագէտները հրապուրել, բայց ո՛չ ամբողջ ժողովուրդ մը: Եւ որովհետեւ ժողովուրդի մեծ զանգուածն է, որ կենդանի եկեղեցին կը կազմէ, պէտք է անոր մէջ արթնցընել իր հաւատին գիտակցութիւնը, իր եկեղեցիին սէրը, և անոր նուիրելու խանդն ու շունչը:

Յօսելով մասնաւորապէս թուրքահայ եկեղեցականութեան մասին, պէտք է քննել, թէ ի՞նչ Արմաշի Դպրեւանքը (1889—1915) գոյութիւն ունեցած ըլլաւ, եկեղեցականութիւնը, մանաւանդ կուսակցոն եկեղեցականութիւնը, հասած պիտի ըլլար մտաւոր և բարոյական անանկութեան մը վերջին աստիճաններուն:

Այլը քեան Պատրիարք հեռատեսօրէն լաւ գուշակած էր այս պարագան, երբ Դպրեմանքի բացման ծրագիրը մշակեց: Դպրեմանքն էր, որ իր կարճ անողութեամբն իսկ նոր կենսունակութիւն, նոր ոգի, նոր ներշնչում, և նոր ըմբռնումներ պատուաստեց ծիսապաշտ կրօնաւորութեան գօսացած արմատին վրայ, և տակաւին այսօր իսկ անոր շունչն է, որ կ'ոգեւորէ կուսակրօնութիւն և հայ եկեղեցականութիւն կոչուած կմախքը: Եւ այդ բարեբար փոփոխութեան ծնուցիչներն եղան Օրմանեանի մը աշխատութեան տոկուն և յարատեւ ոգին, և Դուրեանի մը լուրջ խառնուածքը պահպանողականութեան մէջ իր ազատ ոգին, անոր սկեպտիկ մոլորը, և մաքուր նկարագիրը, անոր իմաստասիրական քննադատութեան առողջ սկզբունքը:

Եթէ մեր Հայ Ազգ. Եկեղեցին պիտի նկատենք, իր կրօնական դաւանանքէն անկախաբար, մէկը ազգային-ընկերական կարեւոր ազդակներէն, չըսելու համար զյխաւորը, եթէ զայն պիտի նկատենք կորիզը մեր ընտանեկան կեանքին ու գործունէութեան, ընդունինք, թէ կրօնական առաւել կամ նուազ կասկածելի հմտութիւն մը, թեթեւ կանխապատրաստութիւն մը բաւական չէ ո՛րեւէ եկեղեցականի համար կարեւալ արժանապէս կատարելու իր հովուական պաշտօնը: Կար ժամանակ մը, երբ Ս. Գիւրքն ու եկեղեցիի առթօթքները գոց սորված բլլալու առաւելութիւնը բաւական էր արժէք մը տալու եկեղեցականին: Ժողովրդական հոգեբանութեան կրած լուրջ չըջափոխութիւնն ու զիտական, ընկերական, իմաստասիրական քննադատութեան ստեղծած նոր մթնոլորտը այլ եւս պարտաւորիչ դարձուցած են բազմազան և մեթոտիկ հըմտութեան մը պէտքը եկեղեցականին համար: Երբ ժողովրդական անհաւանք իրենց զարգացումի զանազանութեամբ, և իրենց հմտութեան խորքով աւելի

բարձր աստիճանի մը վրայ կը գտնուին, քան զիրենք առաջնորդելու։ Կոչուած եկեղեցականը, այս վերջինը այլ իւր մեծած պէտք է նկատել նոյն այդ փողովուրդին համար, Անիկա կրնայ ի պաշտօնիկ (professionnel), ձխակատար մը ըլլալ, բայց ո՛չ խրատաւ, տիպար հովիւ մը։ Մեր այսօրուան քահանաներու և վարդապետներու ստուար մեծամասնութիւնը ձխակատարներու այս դասակարգին կը պատկանի։ Տգիտափառ և պորտաբոյծ եկեղեցականներու այս կազմով կարելի չէ՝ կենդանացընել եկեղեցին, հեռեւարար և ժողովուրդը։

Ինչպէս կ'ըսէ Զեկուցումը, անհրաժեշտ է, որ Հայ Առդ. բարեկարգեալ եկեղեցիի նոր եկեղեցականութիւնը գինուած ըլլայ «նորագոյն գիտութեամբ, ունենայ փիլիսոփայական և քրիստոնէական լայն աշխարհահայեացք։ Նա հիմնականօրէն ծանօթ պիտի լինի ներկայ բնական գիտութիւնների, իմաստասիրական և սոցիալական գիտութիւնների եզրահացութիւններին, ուսումնասիրած լինի քրիստոնէական կրօնի հիմնական սկզբունքները, և այն իր կեանքի առաջնորդ և ղեկավար ճանաչէ։ Նոր հոգեւորականութիւնը կարողութիւն պիտի ունենայ ըմբռնելու իր ժամանակաշրջանի ոգին և ուղղութիւնը պիտի հասկնայ, թէ ո՞ւր է գնում ընդհանուր շարժումը, և իրեն յանձնուած նաւի ղեկը այնպէս ուղղէ, որ նաւը խաղալիք չը դառնայ ժամանակի տարբեր հոսանքներին, Եւ ահա այս նպատակին ծառայելու համար նոր հոգեւորականը պիտի ունենայ բարձրագոյն կրթութիւն՝ ընդհանուր և մասնագիտական բնոյթ կրող։

Բնականաբար կրօնականներու յատուկ կրթական այս ծրագիրը կարելի պիտի ըլլայ գործադրել առաւելաճանական յառաջացումով։ Պէտք է ամենէն առաջ րանալ և կազմակերպել այդ կրթութեան յատուկ մար-

ժարանները Էջմիածնի, Երուսաղէմի և Անթիլիասի մէջ, ուր, իբր վանքեր, կը գտնուին անոնց նախանիւթերը, մասնագիտական բարձրագոյն կրթութիւնը թողլով համալսարհային համալսարաններու և վստահ ըլլանք, թէ կուսակրօնութեան Զնչումը, և աշխարհիկ եկեղեցականութեան առջեւ, դէպի վարչական-նուիրապետական ասպարէզները տանող ճամբուն վրայ քաշուած պատուարներուն վերացումը, պիտի դիւրացընեն այս կրթական ծրագրին գործադրութիւնը: Ասանց ասոր հողմաղացներու դէմ պայքար մը պիտի ըլլայ մեր մղածը, ապարդիւն և անօգուտ: Մինչեւ դպրոցներու հիմնարկութեան և կրօնակրթական ծրագրին գործադրութեան ձեռնարկը, մենք կրնանք օգտագործել զանազան գաղութներու մէջ ապրող, մասամբ եկեղեցական կոչումին պատրաստուած, մասւոր զարգացումի տէր երիտասարդները, որոնք ցարդ հետի մնացած են հայ եկեղեցականութենէ, խրաչելով կուսակրօնութեան գրութենէն, և խորշելով քահանայական ասպարէզի սահմանափակութենէն: Այս պարագային, սակայն, պէտք է ծայրայեղ ուշադրութիւն ընել ընտրութեան գործին մէջ, նկատի ունենալով անոնց նկարագիրը, ուսումնասիրելով եկեղեցականութեան յօժարութեան անոնց շարժառիթները, կամքի ու յարատեւութեան աստիճանաչափը, որպէսզի նոր յուսախաբութիւններ չունենանք, և որպիսակի նոր լիաշաղկունք մուտ չը գտնեն հայ եկեղեցիի փարախին մէջ:

Եկեղեցականութեան կրթական մակարդակին բարձրացումին և անոր անկախ և անաչառ գործունէութեան հետ կապ ունի նաեւ անոր ապրուստի միջոցներուն նկատառութիւնը: Մօտ քառասուն տարիներ առաջ իմ յօդուածներովս շեշտեցի քահանայական ամօթաթոշակի ստիպողականութիւնը: Այն ատեն ինծի ընդդիմադիր ունեցայ միայն Մելքիսեդեկ եպս. Մու-

բասեանք, և Քրիստոսի Թէ Նովիէ՛՛ն վերնագիրը կրող
վիճարանական յօդուածներով պատասխանեցինք իրա-
րու, երկու հակառակ թեզեր պաշտպանելով:

Համագումա նոյնը կը մնայ այսօր ալ: Եւ չեմ կար-
ծեր, թէ այսօր պիտի գտնուի հայ մը, ըլլայ եկեղե-
ցական թէ աշխարհական դասէն, ո՞ր ուղէ հակառակիլ
քահանաներու յատկացուելիք ամսաթոշակի սկզբուն-
քին: Արդէն այդ սկզբունքը գործադրութեան գրուած
է գաղութներու մէջ, ուր քահանաները կը պաշտօնա-
վարեն որոշ ամսականով: Եւ եթէ ընդունդուի ա-
մուսնացեալ եկեղեցականութեան գիրքի և աստիճանի
բարձրացումը, և ընդլայնումը իր գործունէութեան
ասպարէզին, ամսաթոշակի այս հարցն ալ ինքնին մը-
տած կ'ըլլայ բանաւոր լուծման մը ճամբուն մէջ:

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ամուսնութիւնը ընկերական կարգադրութիւն մըն է աւելի քան կրօնական խորհուրդ (sacrement) մը: Ամուսնութեան բուն նպատակն է մարդուն կատարելազործումը. «աղիկ չե որ մարդը միմակ ըլլայ», և կին մը տրուեցաւ անոր: Սերնդազործութիւնը այդ կատարելազործումի անմիջական արդիւնքն է: Այս ըմբռնումով էր, որ Փասկալ ըսաւ. «Մարդկային ամէն սրտի մէջ կ'ընջ համար ապաստումի անդ մը կայ», և Ֆիխթէ ըսաւ. «Ձամուսնացած անհատ մը մարդու մը կէսն է»:

Ամուսնութիւնը, թէպէտ դանդաւան հին ազգերու մէջ կրօնական-արարողական ձեւակահարութիւններու ենթարկուած էր, բայց այդ պարագան չկրնար իբր հիմք ծառայել ամուսնութիւնը դասելու խորհուրդներու կարգին: Առաքելական շրջանի նախնական եկեղեցին խորհուրդ (mystère—sacrement) բառը երբեք չը գործածեց իր այսօրուան նշանակութեամբ: Ոկեղեցւոյ հայրերէն Օգոստինոս եղաւ առաջին մարդը, որ այսօրուան նշանակութիւնը տաւ անոր, գրելով. Խորհուրդը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ շնորհանքի նշան, անհետանելի տոն, անհետանելի տոնաձև: Այս պատրիկը (354—437) հմուտ միտք, և ծանօթ հեթանոս կրօններու խորհուրդներուն և փիլիսոփայութեան, իր հասուն տարիքին քրիստոնէութիւնը ընդունելով, խորհուրդներու մարդին մէջ, Քրիստոնէութեան պատուաստեց հեթանոս միտքն ու հասկացողութիւնը: Տերտուղիանոսի համար

նախնական եկեղեցիին մէջ երկու խորհուրդներ մի-
ալն գոյութիւն ունէին, մկրտութիւն և հաղորդութիւն:
Դարերու ընթացքին անոնց թիւը հետզհետէ բարձրա-
ցաւ եօթնի, որոնցմէ մին է ամուսնութիւնը:

Հին ասեւններ ամուսնութիւններ կ'ընուած են
երեք տարբեր տեսակներով. 1.— Իբր բնական դաժինք,
այր ու կնոջ միջեւ, տեւական կամ ժամանակաւոր
հանգամանքով: 2. — Իբր քաղաքական-ընկերական դա-
շինք, որուն վաւերացումը կուտար քաղաքային ս'ուէ
պաշտօնատուն, և ծանօթ էր քաղաքային ամուսնութիւն
ա' ունով: 3.— Իբր կրօնական դաժինք, երբ ամուս-
նութիւնը կը կատարուէ, կրօնական ծէսով, մեհեանի
կամ եկեղեցիի շրջանակին մէջ, իրաւասու պաշտօն-
եայի ձեռքով: Հեթանոսութեան անծանօթ չէր կրօ-
նական ամուսնութեան տեսակը, և այս սովորութեան
հետեւանքով էր, որ մեր ամուսնութիւն (*marriage*) բա-
ռին համազօր, յայնրը գործածեցին քէլոս բառը,
սորազան արարողութիւնն նշանակութեամբ:

Հոսովմայեցիներու մէջ ալ երեք տեսակ ամուս-
նութիւններ կային միեւնոյն ժամանակ. 1.— Քաղա-
քային ու կրօնական ամուսնութիւն, միասին (*confar-
reation*), որ յատուկ էր պատրիկներու: 2.— Քաղա-
քային դաւնադրութեամբ ամուսնութիւն (*) (*coemption*),
որ յատուկ էր հասարակ ժողովուրդին: 3.— Սովորու-

(*) Հերանոս Հռոմը կրօնական ամուսնութիւնը կը
զլանար հասարակ ժողովուրդին եւ ստուկեմբուն: Բի-
զանդիոնի Բիսոնեայ կայսրներ, աւանդապան հռով-
մեական հին հերանոսական սովորութիւններու, մինչեւ Թ.
դար արգիլեցին ստուկեմբու կրօնական ամուսնութիւնը.
անոնք քաղաքային պսակով միայն կ'ամուսնանային:
1095 քուականին Ալեքսիոս Կոմնենոս կայսր վերցուց
այդ արգելքը:

քեամբ (usage) ամուսնութիւն, որ տեղի կ'ունենար առանց ոեւէ պաշտօնական արարողութեան, վկաներու առջեւ, ամուսնացողներու յայտարարութեամբ:

Ամուսնութեան բնական և ընկերական դաշինքը զանազան դիմայեղումներ կրեց զարերու ընթացքին և տարբեր ժողովուրդներու մօտ: Բազմակնութենէ զէպի քաղմայրութիւն, հայրապետութենէ մայրապետութիւն, և յաճախ ալ ընտանեկան յարկերու տակ և օրինաւոր կիներու կողքին հարճերու զործածութիւն: Ամուսնական կեանքի մէջ, մանաւանդ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու համար, այսօրուան ընդունուած դրութիւնը քրիստոնէական միակնութիւնն է, որուն հետզհետէ յարիւր սկսած են մահմէտականներէ շատեր: Այսօրուամ կ'ըսենք, որովհետեւ երկար տարիներ քրիստոնէութեան մէջ ալ բազմակնութեան գրութիւնը գոյութիւն ունեցաւ, մերթ ընդ մերթ, և տարբեր տեղեր, անշուշտ առանց կրօնական իշխանութեան հասնութեան և վաւերացումին: Մեծն Կարոլոս բաղմակին էր, ինչպէս նաեւ ուրիշներ: Դեռ ԺԸ- դարուն, Խամսայի Մելիքներէ ոմանք բաղմակին էին: Իմ Ատանայի առաջնորդութեանն ընթացքին Ամանոսի գիւղերուն մէջ հանդիպեցայ Մարաշիներու, որոնք երկկին էին: Ամերիկայի Բլթա՝ Նահանգի Մորմոնները բաղմակին էին, մինչեւ Միացեալ Նահանգներու միանալնին:

Անցողաբար ըսենք, թէ Հայ ժողովուրդին մէջ ալ գոյութիւն ունեցած է տեսակ մը քաղաքային ամուսնութիւն: Կար ժամանակ մը, երբ մեր մէջ ալ երկրորդ ամուսնութիւնը ներելի չէր, և անոնք, որ իրենց կիներուն մահէն վերջ հարկադրուած էին ամուսնանալու, պարտաւորուած էին տեսակ մը քաղաքային ամուսնութիւն կատարել, քանի որ կրօնական պսակը կը զլացուէր իրենց, և քահանա-

ներուն արգիլուած էր այդպիսի պատկներուն ներկայ գտնուիլ :

Ամուսնական կեանքի հետ սերտ առնչութիւն ունին երկու հարցեր . Հաս կամ Պոռք և Ամուսնալուծում :

Հասի խնդիրը եկեղեցին ուզած է լուծել ճիշդահամարի դրութեամբ, աղգականութիւնը բաժնելով մարմինի արեւակցութեան, և խնամիութեան, կնքահայրութեան և կաթնեղբայրութեան նման բարոյական աղգականութիւններու : Ժիւղահամարի հաշուական դրութիւնը փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, օլէաքերու համաձայն : Ընդունինք, թէ բաղդատամբ ամուսնութեան սովորութեան ծագման, հասի խնդիրը նոր կ'ընայ նկատուիլ : Մարդիկ երկար դարեր ամուսնացած են իրենց ամենամօտ աղգականներուն, նոյն իսկ իրենց քոյրերուն հետ : Այս էր սովորութիւնը Եդիպոսի մէջ, Պաղոմեանց շրջանին, և Կլէոփատրա իր եղբօր հետ ամուսնացած էր :

Որոշ ցոյց տալու համար ժամանակի ընթացքին ճիշդահամարի մէջ կատարած փոփոխութիւնները համառօտիւ և պատմական կարգով յառաջ կը բերենք աղգային կամ աղգալցուցուած հին կանոններուն արամադրութիւնները .

1. — Ա. Առաքելոց կանոններէն 33րդը կ'արգիլէ ամուսնանալ քրոջ, աղջկայ, հօրաքրոջ, մօրաքրոջ, հօր կնոջ (խորթ մայր), որդիի քրոջ (խորթ աղջիկ) հետ :

2. — Բարսեղի կանոնը (28) կարգիլէ մէկը ամուսնանալ երկու քոյրերու հետ, կամ հակադարձաբար, երկու եղբայրներու հետ :

3. — Աշտիշատի Ժողովը (363) իր առաջին կանոնով կարգիլէ նախարարներուն ամուսնութիւնը մօտաւոր աղգականներու հետ, առանց քսելու թէ որո՞նք են այդ մօտաւոր աղգականները :

4. — Շահապիվանի ժողովը կ'արգիլէ ամուսնանալ քեռորդի, եղբորորդի, հօրաքրոջ, մինչև չորրորդ աստիճանի ազգականի հետ (18):

5. — Պարտաւի ժողովը (771) հինգերորդ աստիճանի ամուսնութիւնը կ'արածնէ, «ցշորրորդ դարմ» ամուսնութիւնը արգիլելով (16):

6. — Սիսի ժողովը (1243—1246) եօթներորդ, ամուսնութիւնը օրինաւոր կը նկատէ, «վեց ծննդովք հեռացեալ յազգականութենէ» (7):

7. — Շնորհալի իններորդ աստիճանէն սկսեալ օրինաւոր կը նկատէ պսակը, երկու կողմէն շորսական հաշուելով:

Սիսի ժողովին ճիւղահամարի որոշումը իր ոյժը պահեց մեր մէջ, իբրեւ «եօթը պտտի» դրութիւն, և վերջին դարեր շարունակեցին անոր դործադրութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ:

Այս փոփոխութիւններուն մէջ նկատելի կէտ մը կայ, որուն պէտք է տեղադրառանք: Թէպէտ Շահապիվանի ժողովը երրորդ ճիւղի ամուսնութիւնը օրինաւոր հռչակեց, բայց նկատելով, թէ նահապետական կենցաղով ապրող բազմանդամ ընտանիքներու մէջ համեմատաբար մօտաւոր ամուսնութիւնները կրնային դայթակղական հետեւութիւններ ստեղծել, Պարտաւի ժողովը, ինչպէս տեսանք, չորրորդ ճիւղի բարձրացուց ամուսնութեան կարելիութիւնն ու օրինաւորութիւնը: Սակայն, երբ քաղքենի կեանքը նահապետական տուներու բազմանդամ բնակցութիւնը հորատակեց, և անդամներու բաժանումով (որդիներ՝ հօրմէ, եղբայր եղբօրմէ) հիմնուեցան անհասկացալիք, կը սպասուէր որ եկեղեցին վերագրառնար Շահապիվանի ժողովի որոշումին: Հակառակը պատահեցաւ, սակայն: Հետզհետէ աւելի խտացան արգիւքները, մինչև որ ժողովրդական արտունջները հարկադրեցին

Կաթողիկոսը, որ իր 11 Նոյ. 1922, և համար 645 Հայրապետական կոնգակով նոր փոփոխութեան ենթարկէ ճիւղահամարի դրութիւնը, և հիմը զնէ արեւնակցական Ծրդ, և խնամիական չորրորդ ճիւղերու ամուսնութեան օրինաւորութեան:

Ըստ իս ամուսնութեան մէջ հասի խնդիրին վրայ պէտք է նայիլ աւելի առողջապահական հանդամանքով, ինչպէս Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի պսակի կանոններուն, (հրատարակուած 1875ին) 28րդը կը գրէ, թէ արեւնակիցներու և մերձաւորներու ամուսնութիւնը արգիլած է եկեղեցին, չքանդի և ըստ ֆիզիքական պայմանաց, առողջութեան ի վնաս յոյժ համարի որդւոց և սերնդաց նոցա: Սա ստոյգ է, թէ հեռաւոր խաչատուփներով կատարուած ամուսնութիւնները շատ աւելի առողջ սերունդ արտադրած են: Ամէն պարագայի մէջ, սակայն, պէտք է Շահապիվանի ժողովէն ընդունուած երրորդ ճիւղի ամուսնութեան դրութիւնը կիրարկել այսօր ալ:

Ամուսնութեան դաշինքին մէջ նկատողութեան առնուելիք պարագաներէն ամենէն կարեւորը ամուսնանալ ուղող զոյգերուն ֆիզիքական, մտաւոր և բարոյական առողջութեան անհրաժեշտութիւնն է: Մարդկութիւնը ֆիզիքական և բարոյական անկումի չրջան մը սկսած է բոլորել շնորհիւ այն սերունդին, որ ծնած է տարափոխիկ հիւանդութիւններէ վարակուած զոյգերու ամուսնութենէն: Ընկերական ոճիր մը պիտի ըլլար, արտօնել ամուսնութիւնը ախտաւոր անհատներու, որոնք հիւժախտաւոր, ֆրանկախտաւոր, ոճրադործ, լուսնոտ և ապուշ զաւակներ պիտի տան ցեղին ու մարդկութեան:

Եթէ չեմ սխալիր, մեր ազգային կեանքի շրջանակին մէջ առաջին անգամ ես եղայ, որ պարտաւորիչ ըրի բժշկական վկայական մը, ամուսնական վկայական

տալէ առաջ (*): Առաջին օրերուն մեծ եղաւ ընդդիմութիւնն ու գայթակղութիւնը այս նորութեան հանդէպ, որ իմ ըմբռնումով անհրաժեշտութիւն մըն էր ցեղին և սերունդին մաքրութիւնը ապահովելու համար. և սակայն ժողովուրդը ստիպուեցաւ տեղի տալ մեր անխախտ համոզումներուն առջև: Անհրաժեշտ է պահպանել այս սկզբունքին ուժգնութիւնը, կարենալ ապահովելու համար սերունդներու առողջութիւնը:

Անցողաբար ըսենք թէ այս խնդրոյն արմատական լուծումին սկսաւ ձեռնարկել շիթիէր Գերմանիոյ մէջ, պաշտօնապէս ամուսնեան ենթարկելով բոլոր այն անհասանելի, որոնք իրենց մարմինին խորը ամբարած են մտաւոր, բարոյական և ֆիզիքական նիւանդութիւններու տարափոխիկ սերմերը:

Ամուսնական կեանքի մէջ ստեղծուած ամենամեծ կենդանութիւնը ամուսնալուծումի (divorce) հարցն է եղած, իր յարակից պարագաներով: Հարցը միջադրային հանգամանք առած է այսօր: Որք ընտանեկան բարոյականի և կրօնական համոզումի գիտակցութիւնը անկարող կ'ըլլար շարունակական և տեսական ներդաշնակութեան մէջ պահելու ամուսիններու կեանքը, անհրաժեշտ էր խորհիլ խաղաղութիւնը վրդովող խռովութեան պատճառներուն և անոնց դարմանումի միջոցներուն վրայ: Վաղընչուց ժամանակներէ ի վերայդ միջոցներուն գլխաւորը նկատուած է ապանադգանը կամ ամուսնալուծումը:

Մովսիսականութեան մէջ ապահարզանի դիւթիւնը սովորական էր և կը կիրարկուէր: Պարսիկներու մօտ ամուսնալուծումը կը կատարուէր էրկան կամքով և կարգադրութեամբ նոյն իսկ պարզ քմահաճոյքի մը հետեւանքով, առանց լուրջ պատճառի: Ոեւէ քաղա-

(*) Տես մեր «ՀՈՎԻԻԻՆ ԽՐԱՏՆԵՐԸ», կշ 58:

քական կամ կրօնական հեղինակութիւն չէր միջամտեր այդ արարողութեան, որ կը կատարուէր կարգ մը պայմանադրական ձեւերով, և այր ու կին կը բաժնուէին իրարմէ: Հռովմէական սահմանադրութեան մէջ ամուսնալուծում պահանջելու իրաւունքը ունէին երկու կողմերն ալ: Ենութիւն, ամուսնութիւն, նկարագրի անյարմարութիւն (*incompatibilité d'humeur*) պատճառներ էին ամուսնալուծման: Հռովմէացիներ կրօնական ամուսնութիւններու լուծումին համար պարտաւոր էին դիմել *diffaréation* կոչուած ձեւական արարողութեան: քաղաքային ամուսնութիւններու լուծումին համար անհրաժեշտ էր ներկայանալ դատարան, և վկաներու ներկայութեան յայտարարել ամուսնալուծումը: Իսկ սովորութեամբ ամուսնութիւններու մէջ, ամուսնալուծում կատարած ըլլալու համար էրիկը պէտք էր կնոջը վերադարձնել անոր բնութեան օֆիսը, եթէ ամուսնալուծման պատճառը շուրթիւն չէր, և ամուսնալուծումը կատարուած կ'ըլլար, առանց վկայի, առանց իրաւասու պաշտօնէի, առանց յայտնի ձեւակերպութիւններու:

Քրիստոնէական եկեղեցիներու մէջ ամուսնալուծման հարցին օրինական լուծում մը կարենալ տալու համար, պէտք էր ճշգիւ, թէ 1.— Ո՞րն էր այն անհատը կամ հաւաքական մարմինը, որ իրաւասութիւնը պիտի ունենար ամուսնալուծման որոշումը տալու, կամ հաստատելու այդ որոշումը: 2.— Ի՞նչ են այն օրինական շարժառիթները, որոնք հիմ պիտի ծառայէին ամուսնալուծումի: 3.— Որո՞նք են ձեւակերպութեան եղանակները, որոնք պէտք է կատարուէին ամուսնալուծում ձեռք բերու համար:

Եկեղեցին հիմնուելով աւետարանական սա սկզբ-

բունքին վրայ, թէ «գոր Աստուած զուգեաց մարդ մի՛ մեկնեացէ», երկար ատեն կառչած մնաց ամուսնու-
թեան անլուծելիութեամբ զաղափարին, դոնէ սկզբուն-
քով, որովհետեւ այդ սկզբունքը զործադրելի չկրցաւ
ըլլալ, քանի որ անհատներ իրենց կիները կը թող-
ուին և կը վերամուսնանային, հոգ չէ թէ պղծութիւն
նկատուած ըլլար երկրորդ ամուսնութիւնը: Նախնա-
կան եկեղեցին ամուսնալուծումը կ'ընդունէր մարմ-
նական բաժանումի (séparation du corps) ձեւին տակ,
հետեւելով Պօղոսի պատուէրին (Ա. Կորնթ. է. 3.
10—12): Կաթոլիկ եկեղեցին սոյն սկզբունքը կը պաշտ-
պանէ ցարդ, հոգ չէ՝ թէ զանազան ժամանակներ Պա-
պերը ամուսնալուծումներ կատարած ըլլան, բացառա-
բար, իշխաններու և թագաւորներու վրայ, և արտո-
նած անոնց երկրորդ ամուսնութիւնը:

Քրիստոնէական միւս բոլոր եկեղեցիները ընդու-
նած են ամուսնալուծումի սկզբունքը, իրենց վերա-
պահելով անոր գրգապատճառներուն և օրինական ձե-
ւականութեան ճշդումի դործը:

Յոյն Օրթոտոքս եկեղեցին կանուխէն ի վեր ու-
նեցած է իր ամուսնալուծումի օրինադիրքը: Հոն ա-
մուսնալուծումի պատճառ նկատուած են իշխանութեան
դէմ դաւադրութիւն, մէկին կամ միւսին կողմէ ան-
հաւատարմութիւն, դաւաճանութիւն մէկ մէկու անձի
դէմ, կասկածելի մեղապարտ յարաբերութիւն, յիմա-
քութիւն, կրօնափոխութիւն, շուտեամբ դատապար-
տութիւն, անկարողութիւն, լքում, զանակոծում,
լուսնոտութիւն, եւայլն: — Այս մանրամասնութիւն-
ները ցոյց կուտան, թէ Յոյն եկեղեցիի ամուսնալուծ-
ման օրինադիրքը, թարգմանուած հայերէնի, ուսում-
նասիրուած ամբողջական դործ մըն է:

Դժբախտաբար Հայ Ազգ. եկեղեցին, սկիզբէն ի
վեր սովորութիւններով կառավարուած, պէտք եղածին

Հափ ուշադրութիւն չէ դարձուցած ո՛չ միայն ամուսնալուծումի հարցին, այլ և ամբողջ կանոնական և ժող վական կազմակերպութեան գործին: Նախնական եկեղեցին անօրինա՞ծ էր, որ ասորին երկու անգամ ընդհ. ժողով գումարուի, քննելու, լուծելու և կարգադրելու տեղական ամէն կարգի վէճերը: Անր մէջ այդ ժողովները տեղի չունեցան կանոնաւորապէս, և դատական խնդիրներու քննութիւնն ու կարգադրութիւնը յանձնուեցաւ թեմական եպիսկոպոսներու, որոնք ի պահանջի հարկին, համաձայն Շահապիվանի ժողովին 18րդ կանոնին, ժողովի կը հրաւիրէին քահանաները, ազատ դատաւորները, այսինքն ազնուականները, և կը վարէին դատական գործերը:

Շահապիվանի ժողովը, որ առաջին անգամ ըլլալով լրջօրէն դրաղեցաւ եկեղեցականներու և աշխարհականներու կենցաղի մաքրութեան հարցով, ամուսնալուծումի օրինական պատճառ ցոյց կուտայ 1. շնութիւն և հոգեկան ու մարմնական արատ (4 կանոն), և ամուսնութիւն (5): Բայց տարօրինակ է, որ նոյն Շահապիվանի ժողովը կ'ընդունի նաեւ առանց օրինական պատճառի ամուսնալուծումները, բաւականանալով առգանքի և ապաշխարութեան ենթարկել յանցաւոր կողմը, և յետոյ արածնել անոր վերամուսնութիւնը: Ահա այդ կանոնին բովանդակութիւնը. «Եթէ մարդը շնարարոյ է, և ուրիշ կնոջ վրայ աչք ունի, և կ'արձակէ դաւակ ունեցող կինը, առանց պողմկութեան եւ մարմնոյ արատի, այն ատեն անիկա պարտաւոր է բաժնել ամէն ինչ, կիսել կնոջ հետ հաւասար, զաւակ, տուն, հող, ջուր: Կինը իրաւունք ունի ամուսնալու, պայմանաւ որ իրեն բաժնէ ինկած կէս գոյքերը արքունի դանձարանին տայ...: Եւ եթէ այդ կնաթողութենէն վերջ, ճարին չլրացած ուրիշ կին մը կնաթող մարդուն վայ, կինը ուրկանոց ղրկեն...» (4): Այս

կանոնը ցոյց կուտայ, եթէ տարին լրանալէ վերջ ա-
մուսնանայ այսպիսի կնաթող մարդ, իր ամուսնու-
թիւնը պիտի նկատուի օրինաւոր:

Նոյն իսկ չենք գիտեր, թէ շարունակ աւարառու-
թեան և անեւանդութի ենթակայ Հայաստանի մէջ իս-
լամական և քրտական ասպատակութիւններու միջո-
ցին անեւանդութեան հայ կնոջ մը էրկան հանգէպ հին
առնն ի՞նչ վերաբերում կ'ունենար եկեղեցին: Միայն
Դուինի Դ. Ժողովը (648), իր եօթներորդ կանոնով կը
զբաղի պատերազմներու ատեն գերի տարուած երկու
սեռի անհատներու ամուսնական հարցով, և գերու-
թեան թուականէն սկսեալ մինչեւ եօթը տարի կա-
տարուած ամուսնութիւնները ապօրէն կը հռչակէ: Եւ
եթէ եօթներորդ տարին գերի ամուսինը վերադառնայ,
իրաւունք ունի իր կնիկը պահանջելու, մերժումի
պարագային նոր ամուսնութիւն կնքելու իրաւունք կը
տրուի, ապաշխարութեամբ:

Ըստ իս Շահապիվանի Ժողովին կողմէն ցոյց տրուած
ամուսնալուծութի օրինական պատճառները ո՛չ բաւա-
կանաչափ յստակ են (մարմնական և հոգեկան արատ ?),
և ո՛չ ալ բաւականաչափ լայն, կարենալ հարթելու
համար ժամանակի և նոր պարագաներու ծնունդն եղող
ամուսնական կնճռոտութիւնները: Կանոններն ու օ-
րէնքները պէտք է ըլլան շափազանց մեկին ու յստակ,
որպէս զի տեղի չը տան մեկնաբանութիւններու և կա-
մայականութիւններու: Քրիստոնէութիւնը ցարգ մնա-
ցած պիտի ըլլար իր նախնական պարզութեանը մէջ,
եթէ իր զիրքերը պէտք ունեցած և ենթարկուած
չըլլային աստուածաբաններու քմահաճ և զարաուդի
մեկնութիւններուն, որոնք նախնական ընադիրներու
իմաստը ձեւազեղեցին, և երեւան բերին հետզհետէ
նոր կրօն մը, նոր Քրիստոնէութիւն մը, որ հինին
հետ ո՛րեւէ ներքին աղերս չունի: Եկեղեցիի մէջ գոյու-

թիւն ունեցող դաւանական և ծիսական տարակարծութիւնները, բազմաթիւ աղանդներն ու հերձուածները արդիւնքն են եղած այդ մեկնաբանութեան:

Մեղի պէտք եղած ամուսնալուծումի օրէնքները պէտք է ըլլան ո՛չ միայն յստակ, այլ և լիակատար բոլոր մասերով, կարենալ այսօրուան պէտքերուն դուրս հանել անհաւատ և անարար Հոգի՝ դէպի ետեւ նայինք, դէպի Շահապիւմանի և ուրիշ ժողովներ, բայց չմոռնանք, թէ անցեալի հանգէպ մեր յարգանքը պէտք չէ՛ մեղմէ գողնայ վաղուան հանգէպ մեր պարտականութեան գիտակցութիւնը: Հետեւաբար ամուսնալուծումի օրինադիրք պատրաստելու պաշտօն ունեցող Յանձնախումբը ո՛չ միայն պէտք է նկատի առնու երէկի ժողովական կանոնները, այլ և այսօրուան ապրուած պարագաները, ցուցադրուած իրողութիւնները և վաղուան հաւանականութիւնները կամ կարելիութիւնները:

Յարգ մեր եկեղեցիին մէջ սովորութեամբ և գործնապէս ընդունուած ու կիրարկուած ամուսնալուծումի օրինական պատճառներն են եղած, ամուսնական անհաւատարմութիւն կնոջ կողմէ (ինչո՞ւ ո՛չ երկու կողմէ): Կրօնափոխութիւն (ո՛չ զաւանափոխութիւն), խեղադարութիւն (հաստատուելէ վերջ թէ անբուժելի է), լքում ընտանեկան յարկի (որոշ ժամանակ), անկարողութիւն, քրէական յանցանքով դատապարտութիւն, մշտնջենական աքսոր: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցընել նկարագրի անյարմարութիւն:

Ամուսնալուծումի պարագային պէտք է ուշադրութեամբ նկատի առնուած ըլլան անչափահաս զաւակներու դիրքն ու կացութիւնը, և որոշապէս ճշգրտած այն իրաւասութիւններն ու պարտականութիւնները, զոր անոնց հանգէպ պիտի ունենան ամուսնալոյծ կողմերը:

Կը մնայ ճշդել հարցը, թէ ո՞վ է որ պիտի դատեաւ զճոճ ամուսնալուծումները, և ո՞վ պիտի հաստատէ և գործադրէ տրուած վճիռը: — Արեւելեան երկիրներու մէջ (Պաղեստին, Իրաք, Լիբանան, Սիւրիա, Եգիպտոս), պետական կաղմին զիրկը դեռ մասամբ պահպանուած են եկեղեցական առանձնաշնորհումներէ ոմանք, որոնց վրայ հիմնուած, կրօնական հիմնարկութիւններ ամուսնալուծումներ կը կատարեն եկեղեցական շրջանակի մէջ, և քաղաքային իշխանութիւններ այդ ամուսնալուծումները կ'ընդունին իբր քաղաքային օրինաւոր ձեւեր: Այս հիման վրայ էր, որ դեռ մինչեւ երէկ Պոլսոյ Պատրիարքարանի վարչական շրջանակին մէջ Դատաստանական Խորհուրդներ կը քննէին ամուսնական խնդիրները և իրենց անդեակագիրները կը ներկայացընէին Կրօն. Ժողովին, որ իր կարգին կը վճռէր կամ կը մերժէր ամուսնալուծումը, և իր վճիռը կ'ենթարկէր Վեհ. Կաթողիկոսին վաւերացման: Ծարգ այս է սովորութիւնը, որ կը գործադրուի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան սահմաններուն և վերայիշեալ երկիրներու մէջ:

Այսօր, սակայն, ուրիշ երկիրներու մէջ կացութիւնը փոխուած է բոլորովին: Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ դադրած են գոյութիւն ունենալէ կրօնական առանձնաշնորհումները, և ամէն ինչ աշխարհականացած վիճակով անցած է Կառավարութիւններու և Քաղաքապետութիւններու ձեռք: Պարսկաստան իր երկու դրացիներու ուղղութեան ճամբուն հետեւիլ սկսած է արդէն: Բաց աստի տարադրութիւններու հետեւանքով ցրուելու դատապարտուած հայութեան 95 առ հարիւր տոկոսը կը բնակի այնպիսի երկիրներու մէջ, ուր կրօնական առանձնաշնորհում գոյութիւն չեն ունեցած, և ուր նոյն իսկ առանց քաղաքային կրօնական ամուսնութիւնները ապօրէն կը նկատուին: Այս պարա-

գային, եթէ մենք ուզենք հետեւիլ մեր հին սովորութեան, կրօնական ամուսնալուծում մը վաղը նկատի պիտի չառնուի։ Եւ թերեւս պիտի գտնուինք կարգ մը պարագաներու առջեւ, ուր քաղաքային դատարանը ամուսնալուծում պիտի վճռէ, երբ կրօնականը պատճառ մը պիտի չգտնէ ամուսնալուծման, և հասկադարձարար։

Այս կնճռոտութիւններէն խուսափելու միակ միջոցն է ընդունիլ կրօնական և քաղաքային ամուսնութեան կրկնակ գրութիւնը։ Այս ընդունելութիւնը իր սահմանէն կը բերէ երկրորդ մը, որ է ճանչնալ քաղաքային դատարաններու կողմէն արուելիք ամուսնալուծման վճիռներու օրինաւորութիւնը։ Այս պարագային մեզի կը մնայ աշխատիլ, որ քաղաքային դատարաններ բարեացակամութիւնը ունենան, հայերու ամուսնալուծումի պարագային, աստիճանորդուիլ այն մեր ազգային օրէնքներէն որոնց վրայ հիմնուած, եկեղեցին ամուսնալուծումի իր վճիռը պիտի տար։ Այսպէսով եկեղեցին զոնէ մասամբ յարգել տուած կ'ըլլայ իր հոգեւոր և բարոյական հեղինակութիւնը օտար դատարաններու առջեւ։

Մէկ խօսքով, ամուսնութեան և ամուսնալուծումի աշխարհականացումը իրրեւ կատարուած իրողութիւն ընդունած ըլլալու հարկադրանքին առջեւ կը դրուուինք։ Արդէն մենք 1920ին, երբ «Արեւելեան Մամուլ»ի մէջ կը հրատարակէինք մեր «Եկեղեցի եւ Պետութիւն» յօդուածաշարքը, և մասամբ վերլուծեցինք եկեղեցականացած կարգ մը իրաւասութիւններ, գրեցինք. «Իմ անձնական կարծիքս է, որ եկեղեցական իշխանութիւնը հրաժարի իր բաղմամբիւ ստորոգելիներէն... եթէ կ'ուզենք համընթաց քայլել մարդկային յառաջդիմութեան և քաղաքակրթութեան հետ»։ Եւ ամուսնական խնդիրը մէկն է քաղաքական իշխանու-

թեան փոխանցելի հարցերէն: (Արեւելեան Մամուլ»
1 Սեպտ. 1920, 2336): Եւ այլուր կը գրէինք. «Եկած
է ժամանակը, որ հայ եկեղեցական իշխանութիւնը
ընկրկում մը ունենայ, իրաւաբանական տեսակէտով,
գէշի իր կոչումին և իրաւասութեան հին ու բնական
սահմանները, վերստին դանելու համար իր կոչումին և
կրօնական նպատակներուն արժանի դործունէութեան
դաշտը»: (Սկեղեցի եւ Պետութիւն, է. (Ա. Մամուլ»,
19 Սեպտ. 1920, թիւ 2352):

Թ.

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

Տոմարի փոփոխութեան հարցով էջմիածին գլխաւորած է 1918ին, և նոյն իսկ այս առթիւ շփման մէջ գտնուած է Ռուսական Սինոդին հետ: Չենք գիտեր, թէ ի՞նչ եղած է այդ բանակցութեան արդիւնքը, և թէ ի՞նչ դրդապատճառներ հարկադրեցին էջմիածինը, այդ խնդրով զբաղելու: Սա ստոյգ է, սակայն, թէ էջմիածին հարկադրաբար ինքզինքը պարտաւոր զգաց իւրացնելու նոր Տոմարը, Ռուսիոյ նոր վարչաձեւի հեղինակներուն կողմէ անոր գործածութիւնը պաշտօնապէս ընդունուելէ վերջ: 1922ին Ռուսաց Պատրիարքը ու վրացական եկեղեցին ալ կ'ընդունին նոր Տոմարը: 1923 նոյ. 9ին, համար 349 Հայրապետական կոնդակով Կաթողիկոսը նոր Տոմարի գործածութեան ընդունելութիւնը կը յայտարարէ, և 1924ի էջմիածնի օրացոյցը կը պատրաստուի նոր Տոմարի գրութեամբ:

Կառարուած այս իրողութիւններու ընթացքին, Ռուս Պատրիարքը, Օրթոտոքսութեան ամենակարեւոր մէկ հատուածին Գերագոյն պետի իր հանգամանքով, հետեւելով Յոյն Պատրիարքի հետքերուն, յանկարծ վոյր-Ֆաւ մը կ'ընէ իր որոշումին մէջ, և կը վերագառնայ հին տոմարի դրութեան: Եւ ահա դժուարութիւնները կը սկսին ծայր տալ Ռուսիոյ քրիստոնեայ դրացի ժողովուրդներու միջեւ, մանաւանդ Զատկա-

կան տօնակատարութեան առթիւ։ Միեւնոյն ժամանակ
Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը իր աւանդական
արարողական իրաւունքները կարենալ պաշտօնակաւ
պատրուակով կառչած կը մնայ հին տոմարի գործածու-
եան սովորութեան։

Տոմարական այս չփոթ կացութիւնն ալ, մանա-
ւանդ իր այսօրուան պարզած հանգամանքով, պէտք
է նկատողութեան առնուլ, կարենալ մեր վերջնական
ուղղութիւնը ճշդելու, և ջնջելու համար ի գորու եղող
տոմարական գրութեան երկուութիւնը։

Ըստ իս տոմարական այս խնդիրը պէտք է քննել
կրկնակ պայմաններու տակ։ Այդ պայմաններէն մէկն
է ժամանակագրական ճշգրտութիւնը, և միւսն է Երու-
սաղէմի ազգային աւանդական իրաւունքներու պաշ-
տօնակութիւնը և Ռուս ու Վրացի ժողովուրդներու հետ
մեր յարաբերութիւնը։

Որոշ է, թէ ամէն ազգ ու երկիր իր յատուկ տո-
մարը ունենալով հանդերձ, հարկ անսաւ իւրացրնել
Յուլեան Տոմարը (*), եկեղեցական տօներու համըն-
թացութիւնը պաշտօնակաւ համար։ Յուլեան Տոմարի
գործածութիւնը շարունակուեցաւ Գրիստոնէական բո-

(*) Հին թմարը կոչուած է Յուլիան, մի միայն Յու-
լիոս Կեսարի օրով կազմակերպուած քլլալուն համար.
մինչ, ըստ ժմանց, աւելի ուղիղ պիտի քլլար կոչել Պրե-
դումեան։ Որովհետեւ այդ թմարը կազմուած էր արդէն
Պրեդումեոս Նալիփանի ձեռքով, Եգիպտոսի կրօնական-սօնա-
կան արարողութիւններու համար։ Հաւանաբար Կլեո-
պատրայի Հռովմ բնակութեան միջոցին Յուլիոս Կեսար,
անկէ ազդուած, թմարական գործին ձեռնարկեց, եւ այդ
գործը յանձնեց Եգիպտոսի աւուելիֆին աստղագէտ, Սոլի-
ժեմի, որ մասնաւորապէս Հռովմ հրաւիրուեցաւ։

լոր եկեղեցիներու մէջ, 1582ին Գրիգոր ԺԳ. Պապ, տոմարագրաութեան հմուտ անձերու հետ խորհրդակցութեամբ, երբ առնաւ, թէ Նիկիոյ ժողովէն սկսեալ 1250 տարուան ընթացքին 10 օրուան տարբերութիւն մը յառաջ եկած է, և այդ տարբերութիւնը դարերու ընթացքին բազմանալով կրնայ վերիվայրումներ ըստեղծել եկեղեցական ասնականատարութիւններու մէջ, տասն օրի յաւելումով նոյն տարւոյ Հոկտ. 5ը 15ի վերածեց, և այդպէսով հիմը դրաւ Նոր Տոմարին: Նոր Տոմարը գործադրութեան դրուեցաւ կաթողիկէ եկեղեցիին մէջ, մինչ Արեւելեան ո՛չ-կաթողիկէ եկեղեցիները կառչած մնացին հինին:

Կ'ընդունինք, թէ Գրիգորեան Տոմարն ալ զերծ չէ ժամանակագրական սխալներէ, բայց իր ժամանակաշափութեան դրութեամբ առաւելութիւններ ունի հինին վրայ, և իր հաշուական մեթոտով համեմատաբար աւելի կատարեալ է քան հինը: Այս յարաբերական կատարելութիւնն ինքնին բաւական զօրաւոր պատճառ մըն է Նոր Տոմարին գործադրութիւնը պարտադրել տալու համար մեզի: Զէ՛ կարելի դիտական ճշմարտութիւն մը զոհել կրօնական և ազգային նախապաշարումներու: Արդէն կատարուած իրողութեան մը առջեւ կը դռնուինք. տասն և հինգ տարիներէ ի վեր էջմիածին ինքնագլուխ պաշտօնականացուցած է նորին գործածութիւնը, և ալ մեզի համար անկարելի է վերադառնալ հին տոմարի գործածութեան: Եւ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը պէտք չէ որ բացառութիւն մը կազմէ այս մարզին մէջ: Երուսաղէմի մէջ անոր աւանդական իրաւունքները պահպանելու համար պէտք է *modus vivendi* մը գտնել, նոր հասկացողութիւններու դալով դանադան դաւանութեանց պետետերուն հետ, Անգղիական կառավարութեան միջնոր-

դուքեամբ և կարգադրութեամբ: Գալով Ռուսիոյ մէջ
դրացի ժողովուրդներու հետ յարաբերութեան խնդրոյն,
այդ պարագան նկատողութեան ատենելու չափ կարեւ-
որութիւն չունի: Հին Տոմարի դորժածութեամբ ալ
ժամանակին նմանօրինակ խնդիրներ ունեցած ենք Օր-
թոսոքս եկեղեցիին հետ Վսապասկին ատթիւ:

Ժ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՔԵՍ

Ջեկուցումով մեզի կը հաղորդուի, թէ հայ եկեղեցականներու կրելիք սքեմի մասին ալ երկու հոսանքներ ստեղծուած են ուստի հայ եկեղեցականութեան մէջ: Ոմանք կ'ուզեն, որ հայ եկեղեցականներ եկեղեցիէ դուրս աշխարհականի պարզ տարազ կրեն, իսկ միւսները կը պահանջեն պահպանուած տեսնել հայ եկեղեցականին սքեմը, սա առարկութեամբ, թէ «դարեւի բնրացում հայ ժողովուրդը սովորել է իր հագեւոր ձօրը հագեւոր սեմով սեմել, եւ յարգանք ու արժեք տալ այդ սեմին»: Ըստ իս, բաւական ծիծաղելի է սքեմի պահպանումին համար եղած այս պատճառաւորութիւնը: Սքեմին յարգանք և արժէք տալով չէ որ պիտի բարձրացնենք հայ եկեղեցականութեան դիրքը աշխատինք, որ այդ յարգանքը վայելէ հայ եկեղեցականը իր անձնական արժանիքով, իր մտաւոր և բարոյական յատկութիւններով, իր նկարագրով:

Այս խնդրոյն մէջ վերջնական կարծիք մը յայտնելէ առաջ, պէտք է մեզի ըսեն, թէ 1.— Ո՞րն է հայ եկեղեցականին սքեմը. 2.— Սքեմի ազդայնացած ընդհանուր ձեւ մը ունեցած ենք մեր մէջ: Թէպէտ այս պահուս պէտք եղած պատմական աղբիւրները չունինք ձեռքերնիս, լիակատար ուսումնասիրութիւն մը կարենալ կատարելու համար, բայց այժմէն իսկ ապահովաբար կրնանք ըսել, թէ հայկական եկեղեցա-

ժամ սքեմ գոյութիւն չէ՝ ունեցած բնաւ: Քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիներու մէջ եկեղեցականներու հասարակաց զգեստ մը միայն կար, վերաբլուսն, որ հաւանաբար հին սեմական ժողովուրդներէ ժառանգուած վերջամասցութիւն մըն է, և զոր ցարդ կը կրեն բոլոր ազգերու և կրօններու կրօնականները, անխտիր, մանաւանդ Արեւելքի մէջ: Կար ժամանակ մը, երբ աշխարհականներն ալ նոյն վերարկուն, նոյն նիւպլին (կարնեցոց բառով քաղովան) կը հագնէին, գոյզն փոփոխութեամբ:

Արդէն հայ եկեղեցականի զգեստի մասին որոշ հրահանգ, որոշ ծանօթութիւն գոյութիւն չունի հայ եկեղեցական կանոններու մէջ ալ: Միայն Դուինի Ժողովին (555) և Ներսէս Կաթողիկոսի անունով ծանօթ 37 կանոններուն 12րդը կ'ըսէ. «Ջիմուորի զգեստ հագնիլ եւ եկեղեցականներու տարին կանգնիլ չէ՝ կարելի. եկեղեցականները քահանայական օտարակոյ պիտի չըլլան»: Բայց ի՞նչ էր այդ քահանայական տարազը և ե՞րբ մտած է մեր մէջ անոր գործածութիւնը: այս մասին ստույգ բան մը չենք գիտեր: Որոշ է, թէ Քրիստոնէական առաջին դարերուն, առաքեալներ ու իրենց յաջորդները եկեղեցական զգեստ կրելու սովորութիւնը չունէին: Երբ զգեստի դանդաղանութեան պէտքը զգայի եղած է, Արեւելեան ժողովուրդներու սովորութեան համաձայն գործածուած վերարկուին սեւ գոյն սուած են և զայն յատկացուցած եպիսկոպոսին, ի նշան սուգի: Մանրօքեցիները և Նովատեանները ընդհակառակն ճերմակ վերարկու կը հագնէին, և երբ գիտադութիւն կ'ըլլար իրենց, կ'ըսէին. «Ինչո՞ւ ձեր եպիսկոպոսները սեւ երկար զգեստ կը հագնին. ո՞ւր հրամայուած է այդք: Երկար և սեւ զգեստի գործածութեան սովորութիւնը հ'երեւի հին ըլլալ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ, և հայերու համար հին, գոնէ մինչեւ Դ—Ն. դար:

Որովհետեւ Փաւստոս կ'ըսէ, թէ ոմանք ծագրելու համար հայ եկեղեցականները զանոնք «կանցագրեաց» կը կոչէին: Այս անորոշութիւնը, և Փաւստոսի այս վկայութիւնը իրարու միացած, ցոյց կուտան, թէ եկեղեցականներու իբր սքեմ սեւ վերարկուն միայն կար: Բաց աստի երբ Բ. Փաւստոս կը խօսի Մեծն Ներսէսի ընտրութեան մասին, կ'ըսէ անորոշ կերպով, թէ «կղերականներու հանդերձներ բերին և անոր հագցուցին»: Իսկ երբ կը խօսի անոր թունաւորման պարագաներու մասին, կը գրէ. «երբ իր օթեւանը մտաւ, իր պարեգօար հանելով, սիրտը ցոյց տուաւ»: Ուրեմն «կղերականներու» յատուկ զգեստը պարեգօն էր, այսինքն վերարկուն: Այս վկայութենէն յետոյ, ասանց երկմակու կրնանք ըսել, թէ իբրեւ սքեմ գործածուած, և Փաւստոսի քառով, կանցագրեաց վերարկուն շունի ազգային ո՛րեւէ հանգամանք, նախաքրիստոնէական և միջազգային բլլալուն պատճառաւ:

Քննենք գլխարկի խնդիրը:—Ըսենք, թէ եկեղեցականներու գլխարկի նոյնութիւն երբեք գոյութիւն չէ՛ ունեցած մեր մէջ: Հայաստանի, Պարսկահայաստանի և Ռուսահայաստանի հայ կրօնաւորները գլխարկի զանազանութիւն մը ունեցած են, զանազան ժամանակներ: Հին ասաններ հայ եկեղեցականներու կրածը տեղական սովորութեան ընդունած պարզ գլխարկն էր, զոր ժողովուրդն ալ կը գործածէր անխտիր. միայն անոր վրայ կը փառտէին սեւ թաշկինակ մը, շուրջակ կոշուած, և որուն գործածութենէն շուրջակ կոշուեցան այն վարդապետները, որոնք, կանխաւ քահանայ, այդ ասպարէզը մտած էին, իրենց երէցկեան մահէն վերջ: Պոլսոյ, և շրջակայքի, ինչպէս նաեւ Թուրքահայաստանի մէջ եկեղեցականներու գործածած փակիղ գլխարկը ստեղծուած է 1846—1848ին, հին ալխարհական խալիլախներու անափոխումով, և այն ալ մինչեւ

1914ի պատերազմի օրերուն զեռ բոլոր դաւաճներու մէջ չէր ընդհանրացած։ Եւ հանգիպած եմ, զանազան կուսակալութիւններու մէջ ճամբորդութեանս ընթացքին, հարիւրաւոր քահանաներու, որոնք կը շարուանակէին կրել սեւ շուշտակով փաթաթուած ֆէսը իրր զլխարկ։ Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս անձանօթ մնաց նորաստեղծ փակեղի զործածութիւնը, և Ռուս սահայ եկեղեցականներ թասակ կամ զամիլաբկա, և եւրոպական հասարակ զլխարկը զործածեցին վերջերս, իրենց գլուխը ծածկելու համար։

Ուրեմն, այս պայմաններու տակ հայ եկեղեցական սքեմ անուշով զգեստ չկայ, զոր ուղենք պահպանել։ Պիտի արժէ՞ր պահպանել հին դարերու պատկանող համազգային վերարկուն, մի միայն ճանչնալ և յարգել կարենալու համար հայ եկեղեցականը։ Պէտք է նկատի ունենալ, թէ մեր եկեղեցականութիւնը իր պաշտօնին բերմամբ զեռ երկար ատեն հարկադրուած պիտի ըլլայ թափառական կեանք մը վարելու, ծառայելու համար, իրր հովիւ, քարոզիչ, պատուիրակ, կամ իրր այցելու նուիրակ, տիեզերքի ամէն կողմը ջրուռած համասփիւռ հայութեան։ Այդ ճամբորդութիւններու միջոցին պիտի հանգիպէ երկիրներ, ուր բացարձակապէս արգիւտած է եկեղեցականի դասական սքեմը կրել, և երկիրներ, ուր եկեղեցականը ծիծաղելի չը դառնալու համար, հարկ պիտի տեսնէ պարզ աշխարհականի տարազ կրելու։ Եւ արդէն այսօր իսկ, երբ եկեղեցական սքեմ կրելը օրէնքի ոյժը ունի, Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ պաշտօնավարող բոլոր հայ եկեղեցականները (քահանայ, վարդապետ, եպիսկոպոս) հակառակ եկեղեցական կանոններու, սախալած են մէկ կողմ գնել սքեմը, և աշխարհիկ զգեստ կրել, պաշտածութիւնը յարգած ըլլալու համար։

Ուրեմն, բնական անհնարութիւն կայ եկեղեցականի հին սքեմին պահպանութեանը համար: Բայց եթէ անհրաժեշտ է եկեղեցականի մասնաւոր տարազ մը, նպատակայարմար է որդեգրել Անգլիքան և եւ պիտկոպոսական եկեղեցիներու կողմէն ընդունուած եկեղեցականի պարզ և բարեձեւ տարազը, իր հակադարձ օձիքով:

ՊԱՅՔ ԿԱՄ ԾՈՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Պահքը կամ ծոմապահութիւնը գոյութիւն ունեցած է արեւելեան բոլոր հին կրօններու մէջ, և անոնց հրահանգներուն կարեւոր մէկ մասը կազմած: Մանուկ օրէնքը ժողովուրդին կը պարտադրէ ծոմապահութիւն, և ժուժկալութիւն կերակուրներու մասին: Պահմանները ծոմապահութեան սովորութիւնը ունէին շատ կանուխէն: Ծոմապահութիւնը օտար չէր Եգիպտացիներուն. անոնք Իսիսի տօնը կը կատարէին ծոմի կանխապատրաստութեամբ, և քուրմեր մինչև վեց շաբաթ կ'երկարէին այդ ծոմապահութիւնը (*):

Յունաստանի մէջ մարդիկ Ելեւսեան տօներու կը պատրաստուէին ծոմապահութեամբ. իսկ Հոռոմի մէջ Արամազդի և Սէրէզի տօներուն նոյնը կ'ընէին:

Պահեցողութեան սովորութիւնը Եգիպտացիներէն փոխանցուեցաւ նեւ հրեաներուն, և այս վերջիններէն էր, որ քրիստոնեաներ և մահմետականներ ընդօրինակեցին պահքը կամ ծոմապահութիւնը (jeune):

Կրօնական ըմբռնումով պահեցողութիւնը, իր բնարարք մը անձնալիկումի, նկատուած էր, շատ կանուխէն, տեսակ մը միջոց, ընդունելու Աստուծոյն,

(*) Հաւանական է ենթադրել, թէ Քրիստոնէութեան քառասնորդական պահքը նմանուութիւն մը քլլայ Իսիսի փութմերու այս սովորութեան, քանի որ երկու պահմանն ալ կը գուգադիպին Իսիսի եւ Յիսուսի յարութեան օրերուն:

մեղքերուն թողութիւնը: Հոգեկան մաքրագործումի միջոցն էր ծոմապահութիւնը:

Ռարոյական ըմբռնումով, պահեցողութիւնը տեսակ մը մարմնամարդ է, որով մարդ ոյժ կ'ստանայ իշխելու իր մարմինին և նուաճելու իր կիրքերը: Այդպէս բրաւ Քրիստոս, իր փորձութեան պատրաստուելու համար:

Կրօնական ու բարոյական ըմբռնումներէ անկախաբար, պէտք է նկատի ունենալ առողջապահական տեսակէտը, զոր անշուշտ նկատի առած են կրօնքի քարոզիչները, քանի որ նոյն իսկ մարդկային առողջութեան սկզբունքը օտար չէր կրօններու, և այդ առողջութեան միջոց ծոմապահութիւնը կարելի էր անխափան կատարել տալ մողովուրդին, մի միայն կրօնական հրահանգութեան ձեւին տակ:

Պահքի, այսինքն կերակուրներու խտրողութեան վերջամուտ սովորութեան մէջ անտեսականն ալ ունեցած է իր կարեւոր դերը: Երբ հաղորդակցութեան և փոխանակութեան միջոցներ գոյութիւն չունէին, մարդիկ բռնապատուած էին մտածել իրենց շահուն, և ձմրան պաշարին վրայ: Հայաստանի բարձրաւանդակին վրայ ոչխարներու ծնունդը կը զուգադիպէր մեծ պահքի օրերուն: Միսէն հրաժարելու, և յաջորդ ձմրան համար կաթը պանիրի վերածելու անհրաժեշտութիւնը բնական կը դառնար: Եւ այսպէսով պահքը ինքնաբերաբար կը նուիրագործուէր, շահի և կանխահոգութեան մտածումէն:

Աւելորդ է ըսել, թէ քրիստոնէական նախնական եկեղեցին պակս բառով ծոմապահութիւն կը հասկնար: Այսօրուան պահի արուած իմաստն ու անոր հրահանգութիւնը վերջամուտ են հաւասարապէս: Կերակուրներու մէջ խտրութեան սովորութիւնը անծանօթ է հին եկեղեցիին:

Կանուխէն եկեղեցիին մէջ ծոմապահութիւնը սահմանուած էր Զատիկի տօնին պատրաստուելու համար։ Այսօրուան մեր Մեծ Պահք կոչած քառասուն օրերու տեղ քառասուն ժամուան ծոմապահութիւն մը միայն գոյութիւն ունէր, Իրէնիոսի վկայութեամբ (*):

Հետզհետէ Մեծ Տօնին յատուկ այդ պահեցողութեան սովորութիւնը ընդհանրացաւ, և ուրիշ համեմատաբար մեծ տօներ ալ ունեցան զիրենք կանխող նախապատրաստական պահեցողութեան օրերը։

Տօնական օրերէն անշատաբար, մեր մէջ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերն ալ յատկացուեցան պահեցողութեան։

Նւ, սակայն, որոշապէս չենք գիտեր թէ հետզհետէ ստուարացող պահեցողութեան այդ կարգադրութիւնները ե՞րբ սկսած են մեր մէջ. և ո՞ր եկեղեցական ժողովներու կողմէն սահմանուած։ Նմանապէս մեղի անծանօթ կը մնայ թուականը, երբ պահն բառը իրմէն մերկացաւ ծոմապահութեան իմաստը, և դորժածութեան կերակուրներու խտրականութեան սովորութիւնը մատնանշելու համար։

Կրօնական զգացումի թուլացումին հետ, ժողովուրդը հրաժեշտ տուաւ պահքի սովորութեան, և այսօր շատ զանցառելի թիւով անհատներ կը պահեն պահքի սովորութիւնը, այն ալ կրճատուած ձևով։ Ժողովրդական ընդհանրացած այս զանցառութիւնը

(*) Այսօրուան մեր Մեծ Պահքը կը բաղկանայ ուրբաբարձերէ, Առաջաւորացն ալ միասին հաշուելով։ Նորովհետեւ տաբար եւ կիրակի օրեր պահեցողութիւնը արգիլուած եւ նշուով (կանոնն Քաղկոս առաքելի. 27) հետեւաբար ուր տաբարներէն կիրակիներն ու տաբարներ (16 օր) զեղչելով, կ'ունենանք Մեծ Պահքը քառասուն օրերու։

աչքի առջև ունենալով Զեկուցումի հեղինակները կը թելադրեն պաշտօնապէս ջնջել պահքերը, և պահել միայն մէկական շաբաթ պահք Զատիկի և Մեռնդի տօներուն համար, և ուրրաթի պահքը:

Ընդունինք պահ մը, թէ պահքի կրօնական բմբունումը այլ եւս չը խօսիր միաքերու: Ալ ոչ ոք կը հաւատայ, թէ պահքը կրնայ միջոց մը ըլլալ մեղքերու թողութեան և կամ հոգեկան մաքրագործումի:

Բայց դեռ պահեցողութեան բարոյական և առողջապահական ըմբռնումը կայ ու կը մնայ, և այդ տեսակէտներէն առաջնորդուելու ենք մենք պահեցողութեան դադափարին մօտենալու համար: Եւ այս կրկնակ պատճառներով կը խորհիմ, թէ պահեցողութեան կամ աւելի ճիշդը ծոմապահութեան համար աւելի լայն տեղ աւալու ենք մենք այսօրուան մարդկային կեանքը կառնալ կանոնաւորելու համար:

Այսօր մենք ու բոլոր աշխարհ պէտք ունինք բարոյական մաքրանքի մը: Մարդիկ այսօր սթամոխ մը եղած են, և տարուած վայելքի ու հաճոյքի զգացումէն: Ամէն մտածում և աշխատանք նուիրուած են փոքի գոհացումին: Բարոյական ըմբռնումը տեղի տըւած է վայելումի բազմաքին: Եւ մարդ կորսնցուցած է ինքնիշխան ըլլալու իր վայելքի կիրքերը սանձելու ասնական կարողութիւնը: Զրկումի դադափարն իսկ անհանդուրժելի դարձած է ամենուս համար: Մէկ միջոց միայն ունինք մեր անձին հշիսելու, մեր ախորժակներն ու կիրքերը սանձելու կարողութեան տիրանալու համար: Եւ այդ միջոցը ծոմապահութիւնն է: Կրօններու բոլոր հիմնադիրները, բոլոր ընծայացունները, իրենց ասպարէզին թեւակոխած են ծոմապահութեան կամաւոր զրկումներէ յետոյ: Իրական մարդուն աշխարհը կը սկսի հիմնաւորիլ այն օրէն, երբ ան կը սկսի տիրանալ ինքզինքին իշխելու, ինքզինքը որոշ

նպատակի մը առաջնորդելու կարողութեան: Բարոյական այդ անհատականութեան ստեղծումին մեծապէս պիտի օգնէ հրամայուած, բայց կամաւորապէս դործագրուած ծոմապահութեան սովորութիւնը:

Եւ սննդառութեան չափազանցութիւնը այսօր տիեզերական վատառողջութիւն մըն է ստեղծած: Այսօր մարդիկ հիւանդ են ո՛չ միայն բարոյականով, այլ և ֆիզիքականով: Արուեստական առողջութիւն մըն է մեր վայելածը: Եւ մեր կրկնակ վատառողջութեան պատճառը պէտք է փնտռել մեր սննդառութեան և աւտոր հետապնդումի չափազանցութիւններուն մէջ: Սկիզբն ունի յաւելի առողջ և զօրաւոր էին քան մենք այսօր, պատճառը այն է, որ անոնք իրենց ակամայ զրկումներու և կամաւոր ծոմապահութեան օրերը ապրեցան, և այդպէսով թոյլ տուին, որ իրենց մարմինի գործարանները իրենց պաշտօնը կատարեն կանոնաւորապէս: Վնթիւններու յաճախութիւնը, կանոնաւորութիւնն ու առատութիւնը օգտաւործումէ կը դադրեցընեն պաշտօն մը, որ կարեւոր դեր մը խաղաց մարդկային ցեղերու վերապրումին (survie) մէջ, և այդ պաշտօնն է յարմարումը (adaptation) սնունդի պակասին: Նախնական կեանքի մէջ, մարդիկ ենթարկուած էին պահպանութեան շրջաններու: Երբ չքաւորութիւնը զիրենք չըստիպէր ծոմապահութեան, իրենք ինքզինքնին կամաւորապէս կ'ենթարկէին այդ փորձին: Բոլոր կրօնները պնդած են ծոմապահութեան անհրաժեշտութեան մասին: Մոռնալէ զրկումը նախ յառաջ կը բերէ քաղցի զգացումը, երբեմն տեսակ մը ջգային զրդում, և աւելի յետոյ տկարութեան զգացումը մը: Բայց միեւնոյն ժամանակ շարժման մէջ կը դնէ թաքուն երեւոյթներ, որոնք շատ աւելի կարեւոր են: Լեարդին շաքարը շարժման մէջ կը դնէ, ինչպէս նաեւ ենթամաշկի ամբարներուն քարպը, մկան-

ներում, գեղձերում, լեարդային բջիջներու փրոթէինները (protéine): Բոլոր գործարանները իրենց սեփական նիւթերը կը դռնեն պահպանելու համար ներքին միջավայրին և սրտին ամբողջականութիւնը: Մոմապահութիւնը կը մաքրէ և կը կերպափոխէ մեր հիւսկէնները» (A. Carrel. L'Homme. p. 274):

Եւ կատարուած գիտական փորձերը ցոյց տուած են այսօր, թէ որոշ օրերու պարտադրուած ծոմապահութեամբ կարելի է ապահովել անասուններու երկարակեցութիւնը: Միեւնոյն հեղինակը երբ կը խօսի մարդու երկարակեցութեան մասին, ցոյց կուտայ անասուններու վրայ կատարուած կարգ մը փորձերու անյաջողութիւնը, և կը յաւելու, թէ անասուններու երկարակեցութիւնը չափով մը կ'աւելնայ չեթէ փոխանակ փոփոխութեան ենթարկելու ընակալայրը, որակն ու քանակը սնունդին, մարդիկ բաղմաթիւ սնունդներու ընթացքին անասունները ենթարկեն շաբաթը երկու օր ծոմապահութեան...: Ուրեմն պարտինք եզրակացնել, թէ մարդկային էակներու երկարակեցութիւնը կարելի է աւելցընել նմանօրինակ վարմունքով» (նոյն, անդ. էջ 214):

Հիմնուելով գիտական այսպիսի տուեալներու վրայ հարկադրուած ենք շեշտելու, թէ

1. — Քանի որ կատարուած փորձերը ցոյց տուած են, թէ սնունդի կամ կերակուրներու քանակն ու որակը ունէ տարբերութիւն յառաջ չեն բերեր մարդկային երկարակեցութեան վրայ, և քանի որ այսօրուան իմաստով Պահքը կորսնցուցած է իր կրօնական արժէքը պէտք է ջնջել պահքերը, որ աօնին հետ ալ կապուած ըլլան անոնք:

2. — Այդ պահքերուն տեղը դնել քրիստոնէական հին սովորութեամբ նուիրագործուած ծոմապահութիւնը, քանի որ անոր գործադրութիւնը ո՛չ միայն կրօ-

նական է, այլ և առողջապահական և բարոյական, և քանի որ ան պիտի նպաստէ մեր կազմախօսական դործարաններուն, իրենց պաշտօնը կատարելու կանոնաւոր կերպով:

Յ.— Նոյնութեամբ պահել չորեքշաբթի և ուրախ օրերու ժամապահութիւնը, ինչ որ ալ եղած ըլլայ անոնց ծագումը:

Այսպէսով թէ՛ կրօնական, թէ՛ առողջապահական և թէ՛ բարոյական դործ մը կատարած կ'ըլլանք:

ԺԲ.

ԱՍՏՈՒԱԾՊԱԾՏՈՒԹԵԱՆ ԼԵԶՈՒՆ

Մրադրուած եկեղեցական բարեկարգութեան ձեռնարկին մէջ, նկատողութեան առնուելիք ամենակենսական խնդիրներէն մին, Հայ Ազգ. եկեղեցիի աստուածապաշտութեան լեզուն է:

Արդէն մեր նախաբանին մէջ Ըսինք, թէ ի՞նչ էր Սահակի և Մեսրոպի մեծ նպատակը, եկեղեցին ազգայնացնելու ձեռնարկին մէջ: Անոնք շատ կանուխէն տեսան Արշակունեաց դահին փլուզումը, երբ զեռ վերջին թագաւորը Արաաշէս, կը բազմէր տնոր վրայ: Անոնք տեսան, թէ թագաւորութեան կործանումով, ազգային գոյութեան պահպանումի ուրիշ միջոց պիտի չը մնար իրենց ձեռք, եթէ ոչ Քրիստոնէութիւնն ու եկեղեցին: Դժբախտաբար եկեղեցին իր լեզուով օտար կը մնար ժողովուրդին: 404ի հայ գրի գիւտով անոնք հայ եկեղեցիին առին իր սեփական լեզուն, որ պիտի ծառայէր եկեղեցին մօտեցնելու ժողովուրդին, իւրապատկելու համար տնոր գիմադրութեան և ապրելու կենսունակութեան ոյժը: Այդպէսով եկեղեցին միջոց մը կ'ըլլար ազգային ինքնագոյութեան պահպանումին: Վարդանանց Պատերազմը ազգային հանգամանք ունէր տելի քան կրօնական: Յազկերաի համար Մազդէականութիւնը միջոց մըն էր, իրաւ ոյժ մը, Հայ ազգութիւնը ջնջելու, իսկ Սահակի և Վարդանանց ձեռքին մէջ Հայ Քրիստոնէութիւնը միջոցն էր Հայ ազգի պահպանումին: Երկու կողմն ալ միեւ-

նոյն գիւտնադիտութեան հետեւեցան. միջոց միջոցի գէմ, պատրուակ պատրուակի գէմ, սա տարբերութեամբ միայն, որ Յազկերտի ձեռք գտնուած միջոցը բիրտ ոյժն էր, իսկ Սահակինը՝ համոզումին ոյժը։ Այդ ոյժը անխոցելի դարձած էր։ Վերստի կոտորելագործուած գիրը և Սահակով առաջնորդուած հայ գրականութիւնը, ի սպաս դրուած հայ ազգայնացած Քրիստոնէութեան, անընկճելի ոյժ մը բերած պատուաստած էին Հայ քաղաքական կեանքին, որ հիմնովին խախտուած, անդամալուծուած էր Հայ թագաւորութեան անկումով։ Հայ գրականութեամբ ազգայնացած Քրիստոնէութեան խորէն, հայախօս աստուած մը, մինչև այն ատեն անծանօթ, ազգային ինքնագոյութեան կենսական հարցին համար, զոհութեան, նուիրումի, նահատակութեան կը հրաւիրէր ամենքը։ Դարուն այդ մեծ յեղաշրջումը, որուն ազդեցութեան տակ հոգիները դորդած էին, հայ ինքնութեան կորիզը կը շինէր Հայ եկեղեցին, որ իր ազգայնացած հանգամանքով, միեւնոյն ժամանակ, կ'ըլլար հայ ոյժին անցամաքելի ազդիւրը...» (*)։

Այսօր, երբ մենք կ'ուզենք, բարեկարգական ճամբով իրարու մօտեցընել հայ ժողովուրդը և հայ եկեղեցին, պէտք է իբր սկզբունք ընդունինք, թէ պարտաւոր ենք հետեւիլ այն ոգիին և ուղղութեան, որով առաջնորդուեցան մեր Ազգ. եկեղեցիի Մեծ Հիմնադիրները։ Որովհետև եկեղեցի մը ա՛յն ատեն միայն լրացուած կը համարուի իր ազգային հանգամանքը, երբ մասնաւորութեամբ դաւանական հաւատալիքի մը հետ, կ'ուենայ նաեւ իր սեփական կենդանի լեզուն։ Որոշ է, թէ մինչև հինգերորդ դարու առաջին քա-

(*) Տես մեր ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ա. Հատորի «Հայ ձգնաժամը Պատմութեան մէջ», (էջ 313—329)։

սորղը Հայ Եկեղեցին չէր կրցած դեռ ինքզինքը ձեր-
բաղաւել օտար ազգեցութիւններէ: Հայաստան քա-
ղաքական երկու շրջանակներու բաժնուած էր, և այդ-
պէսով ենթակայ կրօնական երկու ազգեցութիւններու:
Ռիւղանդական քրաժնին մէջ յունարէնը պաշտօնական
լեզուն եղած էր եկեղեցիին, իսկ Պարսկականին մէջ
ասորերէնը:

Դիւրին է գուշակել թէ եկեղեցիին մէջ օտար լե-
զուներու այդ դործածութիւնը ի՞նչ դժուարութիւն-
ներ կը սակզծէր: Աւետարանները նախ այդ լեզուներով
պիտի կարդացուէին, ու յետոյ, կամ նոյն իսկ ըն-
թերցումին համընթացաբար, թարգմանիչներ հայերէ-
նի պիտի թարգմանէին բնաղիրը և բացատրութիւն-
ներ տային անոր մասին: Ահա այս օտար ազգեցու-
թիւններն ու անոնցմէ ծնած անպատեհութիւններն
էին, որ ներշնչեցին Մեծն Սահակն ու Մեսրոպը, լը-
բացընելու հայ գիրերու պակասը, և հայ ազգն ու ե-
կեղեցին օժտելու իր լեզուին արտայայտիչ համապա-
տասխան տառերով: Այդ գրի գիւտն էր, որ առաջ-
նորոգեց գիրենք մոզովորդական լեզուին տալու քերա-
կանական ձեւեր և յղկումներ, և այդպէսով կերտեց
Ոսկեդարեան գրաբարը: Այս աշխատանքին յաջորդեց
Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որովհետեւ ի-
րենք կ'ուղէին, որ ասէն բանէ առաջ Աստուած ճայե-
լերէն խօսի ճայ ժողովուրդին հետ, այս վերջինը ձեր-
բաղաւելու համար օտար ազգեցութիւններէ, և անոր
մէջ սանդձելու խանդի ու եռանդի նոր երակներ, նոր
աղբիւրներ:

Կարելի չէ՛ ուրանալ դարերու ընթացքին գրաբար
լեզուին արտադրած գրական դանձերն ու ճոխութիւն-
ները, որոնք տակաւին դարեր պիտի ապրին իւր հայ

սանդածագործ միտքի աստուածային արտայայտութիւնները: Ընդունինք, թէ նոյն իսկ մեր այսօրուան գրական լեզուն իր ճոխութիւնն ու յղկուած գեղեցկութիւնը մեծ մասամբ կը պարտի Ոսկեդարեան լեզուի բարերար ազդեցութեանը: Բայց լեզուական այդ վսեմութիւնը, այդ ճոխութիւնը բաւական պատճառ մը չէ, որ մենք կապուած մնանք անոր մեր եկեղեցական արարողութիւններուն համար, երբ անիկա ստարացած է ժողովուրդին:

Այս խնդրոյն մէջ պէտք է նոյնն ըլլայ մեր փափաքը, մեր նպատակը Սահակի և Մեսրոպի նպատակին հետ: Այսինքն պէտք է որ Աստուած հայեմեմ խօսի հայ ժողովուրդին հետ: Հարց է, թէ մեր գրաբարը այսօր կարելի՞ է գործածել եկեղեցիին մէջ, ու պէտքի Աստուած հայերէն խօսած ըլլայ հայ ժողովուրդին հետ: Դժբախտաբար միտական է ու պիտի մնայ այս հարցումին պատասխանը:

Կաթոլիկ եկեղեցին, իր ձիւական արարողութիւններուն համար կրնայ կառչած մնալ լատիններէն: Բայց այն օրէն որ Գերմանական, Շուէտական, Անգղիական և Զուիցերիական ազգային եկեղեցիները կազմուեցան, անոնք, ամէն բանէ առաջ, պէտք տեսան ժողովրդական լեզուի թարգմանել Աստուածաշունչն ու եկեղեցական արարողութիւնները, զանոնք հասկնալի ընելու համար ժողովուրդին, և սերտացնելու համար անոր յարաբերութիւնները Աստուծոյ հետ: Այսօր կարելի է ըսել, թէ մեր գրաբար լեզուն ա՛յնքան հասկնալի է մեր ժողովուրդին, որքան լատինածէս արարողութիւն մը գերման գիւղացիին համար: Եւ աւելի առաջ երթալով, պիտի կրնանք ըսել, թէ մեր քահանաներէն ու վարդապետներէն 80 %-ը, և եպիսկոպոսներէ ոմանք իրենց կարգացած

գրաբար մէկ բնագիրը պէտք եղածին պէս հասկնալու կարողութենէն զուրկ կը գտնուին: Ուրեմն լեզուական անսակէսով ալ անհասկացողութիւնը կատարեալ է քահանային ու եկեղեցիին միջեւ, եկեղեցիին ու ժողովուրդին միջեւ: Կ'արժէ՞ ուրեմն տառին կառչած մնալ: Մեր ազգային պատմութեան այս վտանգաւոր անկիւնադարձին, երբ ազգը ջարդերու, թալանի, և տարագրութեան հետեւանքով չափազանց մտահոգիչ վիճակ մը կը ցուցադրէ, երբ Մեր Ազգ. Եկեղեցիէն դատ յենարան չունինք, մեր գոյութեան տեսականաւ թիւնը ապահովելու, ևս վստահ եմ թէ, եթէ այսօր Սահակ և Մեսրոպ վերագառնային իրենց գերեզմաններէն, իրենք առաջինը պիտի ըլլային պահանջողներն, որպէսզի Աստուած անգամ մըն ալ հայերէն խօսի հայ ժողովուրդին հետ: Եւ իրենց թարգմանիչի սրբազան պաշտօնը անգամ մըն ալ պիտի ստանձնէին նոր հայերէնի թարգմանելու համար եկեղեցական զիրքերը:

Ծարդ մեր հայրապետները թերացան իրենց կուշումին, իրենց պատասխանատուութեանը մէջ, թերեւ խորհելով, թէ իրենց պարտականութիւնն է անաղարտ պահպանել ինչ որ հնութիւնը կտակած է իրենց: Ու կառչեցան գրին, և մոռցան թէ զգիրը կը սպաննէ. ոգին կ'աղբեցընէ: Անոնք աւելի լաւ գործ մը, կրօնապէս ու ազգայնապէս յիշատակելի գործ մը ըրած պիտի ըլլային մեծ հայրապետները առաջնորդող ոգին իւրացընելով, և շարունակելով անոնց ազգապահպան գործը, ժամանակի հրամայական պէտքերու համաձայն: Մէկ խօսքով պէտք էր ցարդ արդիացուցած ըլլային աստուածապաշտութեան լեզուն:

Այսօր գրական-ժողովրդական լեզուի երկու ճիւղաւորումներ ունինք արեւելահայ և արեւմտահայ, կամ թրքահայ և ռուսահայ բարբառներ: Աստուապաշտու-

թեան լեզուն արդիացընելու համար պէտք է անոնցմէ մէկին կամ միւսին նախապատուութիւն տալ, և կամ աւելի ճիշդը, աշխատիլ երկու բարբառներուն մէջ միութեան եզրեր գտնել, և երկուքին համագրութեամբ, ու միջին ճամբով մը կատարել թարգմանութեան կենսական գործը :

Երբ այսպէս ընդհանուր առմամբ եկեղեցիի լեզուն կ'արդիանայ մինք կրնանք, նոր լեզուին զուգահեռաբար, իրենց դրարարի իսկութեանը մէջ պահել շատ մը շարականներու հին լեզուով գործածութիւնը, անշուշտ համառօտուած ձևի տակ, և Շարականներու տպագրութեան առեւն անոնց աշխարհարար թարգմանութիւնը կցելով ընագրին :

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բարեկարգութեան այս պայմանները ի գործ դրուելէ վերջ, տակաւին չէ՛ կարելի վստահիլ, թէ դարմանած պիտի ըլլանք մոզովրդական ուժացումի և անասարքերութեան պատճառները: Դաւանական խրթնութիւններէ, և ծիսական խորթութիւններէ անկախ, տակաւին կան պատճառներ, որոնք ծնունդ տուած են եկեղեցիի ու հաւատքի հանդէպ անտարբերութեան, նոյն իսկ արհամարհանքի: Այդ պատճառները ընկերարարոյական են, զեղազիտական և հոգեբանական: Պահ մը վերլուծենք այդ պատճառները:

Քրիստոնէութիւնը իր ծագման օրերուն կրօնք մը ըլլալէ աւելի բարոյական ուսուցում մըն էր և ընկերական օգնութեան կազմակերպութիւն մը: Քրիստոնէութեան առաջին գործիչները զրազեցան, աւելի ուսուելի, բարոյական և ընկերական գործով: Անոնք վնասեցին անժառանգները, բախտէն հալածուածները, զրկուածները, անոնց խորատկուած հոգիներուն խորը արթնցուցին օրուան զրկումներուն հանգուրժելու կոտորէ, և վաղուան աղատութեան յոյսը, որ միակ անունն է բոլոր կրօններու աստուածներուն: Հիւանդներու սնարին մօտ տարին միախառնութեան շունչը: Կազմակերպեցին հասարակաց սեղաններ, ագապներ, անօթիները կշտացրնելու համար, և ներքին հանգանակութիւններով օգնութեան հասան յուսահատ պար-

տականներուն : Գերիներու փրկութեան փոխարժէք
հայթայթեցին : Եւ այս ընկերական և բարոյական գոր-
ծունէութեան հետեւանքով էր, որ ժողովրդական զան-
գուածը, ամբոխը կապեցին քրիստոնէութեան բու-
նին : Եւ իրենց հաւաքոյթները միասփք հանդամանք
ունէին :

Այսօր Քրիստոնէութիւնը տարբեր երեւոյթ, տար-
բեր հանգամանք կը ցուցադրէ ամէն տեղ : Հիմա գո-
յութիւն չունին եկեղեցիով սկսուած և ընկերական
միութեարութեան յատկացուած ձեռնարկ և հաստատու-
թիւն : Փակուած են եկեղեցիի ստեղծած անկեղանոց-
ները, հիւանդանոցները, հիւրանոցները, և ժողովր-
դական զանգուածը թողուած է միս մինակ իր տա-
ռապանքին մէջ, անոք և անմիութար : Եւ ինչպէս
Ալէքսիս Ռէյ գիտել տուաւ, ճեկեղեցականութեան
մեծամասնութիւնը չափազանց մոռցաւ թէ աղքատ-
ները, անժառանգները, և ժողովուրդն է եկեղեցիին
հիմարիտ զանձը : Եւ այդ զանձը չափազանց անանկեց... :
Ողորմութեան առաջին պտուղն է եղբայրութեան և
արդարութեան ոգին : Եկեղեցիները պայքար չը մզեցին
ընկերական անարդարութիւններու դէմ. մարդը չը
պաշտպանեցին դրամագլուխին դէմ, և այնպէս ցոյց
տուին, թէ տեսութենէ կորսնցուցած են Աւետարանի
ընկերական առաքելութիւնը, սահմանափակուելու
համար զուտ վարդապետական և կրօնական ուսուցու-
մի մը մէջ : Այն ատեն զանգուածները, հարստահար-
ուած՝ ժամանակակից գոյութեան բարդ պայմաննե-
րէն, պաշտամունքներէ հեռացան, իբրեւ պահպանու-
ղականներէ, և հետեւեցան հակաքրիստոնէութեան
փեսասկար հովիւներու... , որոնք իրենց կը խոս-
տանային աւելի թոշակ, նուազ աշխատանք, և
պարագայ երկինքի մը տակ, և անընտանիք ու անհայ-

րենիք աշխարհի մը մէջ, ոչնչութիւնով սահմանափակուած մոլութիւններու զրախտ մը (*) :

Այն տաղնապը, որուն ենթարկուած են այսօր աշխարհի բոլոր եկեղեցիները, ստեղծուած է, ուրեմն, բուն իսկ կրօնքի ձեռքով, և անոր թերացումով : Բոլոր կրօնները, դադափարի տեսակէտով, շարունակ միջնադար և դէրժ փոխած են : Ամէնքն ալ գործի սկսած են նախ կոչում ընելով աղքատներու, և իրենց ռաքին կառուան մը ստեղծելէ յետոյ անցած են հարուստներու կողմը : Ի պահանջել հարկին դարձած են յառաջդիմական, նոյն իսկ յեղափոխական : Եւ երբ ալ իրենց գոյութիւնը ապահոված են, սկսած են պահպանողական ըլլալ, իրենց գոյութեան պահպանումին համար : Քրիստոնէութիւնն ալ քալեց այդ միեւնոյն արահետներէն : Մարդերու հաւատարութիւնը քարոզելով մեծադոյն հարուածը տուաւ հոռոմէական ազնուապետականութեան, քնտրանքի դադափարին դէմ պայքարելով : Յետոյ լքեց աղքատներու դասակարգը, անցնելու համար դրամատիրութեան կողմը : Իր այս շրջափոխութիւններու միջոցին, երբ անտեսեց աղքատները, և թերացաւ իր ընկերական կոչումին մէջ, չը խորհեցաւ, թէ ծէսերն ու վարդապետութիւնները առանձինն անկարող պիտի ըլլային կենդանի պահելու կրօնական ո՛րէէ հաստատութիւն : Ընկերական գործին կարեւորութեան հետ ուղիղ կը համեմատի եկեղեցիի մը ստեղծած համայքին ու աղղեցութեան աստիճանաւորը . ո՛րքան քիչ է ընկերական օժանդակութեան գործը, այնքա՛ն անհրապոյր է եկեղեցիին կրօնական

(*) Տես մեր «Եկեղեցի»-ի ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ» յօդուածաշարքին է. (ԵԱ. Մամուլ, 1920 Սեպտ. 19 թիւ 2352):

ձեռնարկը համայնքի մը աչքին. ո՛րքան տկար է բարոյական ներշնչւմի աղբիւրը եկեղեցիէն ներս, այնքան տկար է ան-ր քաշողութիւնը, անոր հմայքը ժողովուրդին համար:

Քրիստոնէական եկեղեցին, մերն ալ մէջը ըլլալով, չը բաւականացաւ արհամարհելով զրկուած դասակարգը. ան միեւնոյն ժամանակ քաջայեւեց հարուստին մոլութիւններն ու փառասիրութիւնները: Խորհուրդներու մատակարարութիւնը սակազիններով պղտորեց: Փառաւոր հանդիսութիւններով պատուեց այլասերած հարուստներու բորբոսած դիակները, և աղքատին վերապահեց անհոգի, անջիղ փշրանքներ միայն: Ու դեռ աւելին ալ կայ: Քրիստոնէական եկեղեցին չատերէն երազուած իր արքայութիւնը հարուստներուն վաճառեց, և անոնց առջեւ փակեց իր դժոխքին գուռները, վճարուած գումարներու փոխարէն: Ու ժողովուրդին միջակ ու աղքատ դասակարգը, այսինքն բուն ժողովուրդը, շեկեղեցիին նշմարիտ դանձըն, չարաբաստօրէն զգաց, թէ ինք գրկեալ մըն է ո՛չ միայն իր երկրաւոր կեանքին մէջ, այլ և քրիստոնէութեան երկինքին մէջ: Որովհետեւ զարեւի վեր չը լսուեցաւ ձայն մը, որ ըսէր տառապող դասակարգին. «եկայք առիս ամենայն վաստակեալք և բեռնաւորք և ևս հանգուցից զձեզ»:

Ընդունինք, թէ ծանր է այս յուսախարութիւնը, այս հիասթափումը ժողովուրդին համար, որ կեանքի պէտք ունի, կեանքի իր լիութեամբ, իր բովանդակ պայմաններով, և կրօնքին կը մնար ցոյց տալ. թէ ինք կեանք մըն է, անունդ մըն է կեանքի և անոր աննշանքներուն ու իտէալին: Մինչդեռ ցաւալի է ըսել, թէ խղում մը գոյութիւն ունի այսօր շրջակայիս իտէալին» և եկեղեցիին միջեւ: Բնարոյականութեան և եկեղեցիին միջեւ խզումը ազիտաւոր նշան մըն է:

Ահա տղէտ կրօններ, յորի կրօններ, որոնք գերութիւնն ու գերութեան վաճառականութիւնը կը քաջալերեն, ինչպէս նաեւ յարմար տեղերու մէջ կոտորաշտութիւնները, ուր արարողութիւններու սպիտակութիւնը կը ծածկէ ներողութեան ամօթը: (Էմբրսըն):

Եկեղեցիի գոյութեան պայմաններէն մէկն է մզուժ տալ ընկերական դարձին. խորտակել խարութեան պատուարները, որոնք եկեղեցիին ձեռքով հիւսուած են դասակարգերու բաժանումին համար. պէտք է այրել սակագիներու ցանկերը, անխորական ոգիով կարենալ մօտենալու համար ժողովրդական բոլոր խաւերուն, անժառանգներու հողիներուն խորը կարենալ վերստեղծելու համար մեռած հաւատքին, խորտակուած յոյսին սեղանները:

ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆ

Նկեղեցիի հանգէպ ժողովրդական ուծացումի պատճառներէն մէկն ալ, կարգ մը մաշած վարդապետութիւններու շարքին, պակասն է գեղագիտական բմբռնումին ու հասկացողութեան, զոր նկեղեցին ցուցադրած է իր ծագումի օրերէն ի վեր:

Քրիստոնէութիւնը իր բարոյական ուսուցումը ըսկըսած ըլլալով քարոզել զրկուածներու և ժողովրդական աղքատ դասակարգին, անհոգութենէ աւելի խրաշում մը ունեցած է գեղագիտական զգացումէ և ցուցադրութիւններէ, յարմարելու համար քարոզուած միջավայրի ընկերական և մշակութային պայմաններուն: Ստրուկ, ուրախութենէ և ժպիտէ զուրկ ժողովուրդներ իրենց ապրած թշուառ կեանքին և իրենց անձնական տիպարին վրայ կադապարած են իրենց պաշտած Յիսուսը: Սւ. առաջին քարոզիչները, միեւնոյն տիպէ ու խմորէ մարդիկ, իրենց քարոզած մարգարէն ներկայացուցած են «սգեղ» և «անարգ», հիմնուելուելով մարգարէին խօսքերուն վրայ (Նս. ԺԳ. 2-3): Այդ բմբռնումը առիթ տուաւ Կիլսոսի, որ յարձակի քրիստոնէութեան դէմ, զայն ներկայացընելով իբր «սգեղ և անարգի» մը «սգեղ գործը», քանի որ քրիստոնէականը զանի կը նկատէին «փոքր, տգեղ, և առանց ազնուութեան» (ՈՐՈՔԻՆԷՄ. ընդդիմ Կիլսոսի):

Համոզումը նոյնը մնաց հեթանոս իմաստասէր-

Ներու զէպի քրիստոնէութիւն զարձէն վերջն ալ: Այն-
պէս որ կղեմէս Աղեքսանդրացի, արքարացնելու հա-
մար Քրիստոսի ազնոութիւնը, ըսաւ. «Քրիստոս անարգ
եւ եւ սմոյթ, որպէսզի ո՛չ ոք հրապուրուելով անոր գե-
ղեցկութիւնէն, անփոյր մնայ իւր ուսուցման հանդեպ»: *Սւ. Տերտուլիանոս ու կիւրեղ Աղեքսանդրացի նոյն
ըմբռնումը որդեգրեցին: Իրենց ժամանակի խորհող
այդ մեծ միաքերը, որոնք քրիստոնէական եկեղեցիի
չըջանակին մէջ պատգամաբանն անուումով ճանչցուե-
ցան, չկրցին զանաղանել մարմինի և խօսքի գեղեց-
կութիւնները, և չկրցին ըմբռնել, թէ գեղեցիկ գաղա-
փար մը, շատ աւելի գեղեցիկ է և հրապուրիչ, գեղե-
ցիկ և բարեկազմ մարդու մը բերնին, քան անարգ և
առանց աղնուութեան մարդու մը բերնին մէջ:*

*Սւ. զտնուեցան նոյն իսկ եկեղեցւոյ Հայրեր, ու-
րոնք ուղեցին երեւակայել Քրիստոս մը, որ կեանքին
մէջ է՝ խնդացած բնաւ: Սւ. այս համոզումը զամուած
մնաց անոնց միտքին մէջ, նոյն իսկ, երբ, եկեղեցիի
յաղթանակէն յետոյ, քրիստոնեաներ այլ եւս հաճոյք
չը զգացին Յիսուսի անարգ և տգեղ գիմադծէն, և ա-
նոր տունն զգեղեցկազոյնն կերպարանք մը, հիմնուե-
լով Լեւոնուլոս Ողեշխի վերադրուած կեղծ նամակի
մը, և Սաղմոսի տողերուն վրայ (Սաղմ. ԽԴ. Տ. 4.):
Ոսկերեքան անգամ այն համոզումը ունեցած է, թէ
Յիսուս իր կեանքին մէջ չխնդաց բնաւ (ՀԱՏՈՒԱՆԻՔ
ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ Էջ 259): Տարօրինակ ըմբռնում...
Կրնանք երեւակայել, թէ երբ Յիսուս Կանայի հարսա-
նիքին կը մասնակցէր, հոն ո՛չ թէ տրամութիւն և
արցունք տարաւ, այլ ժպիտ, ծիծաղ, զուարթութիւն:
Բաց աստի երբ իր կենդանութեան կ'ամբաստանուէր
իբրեւ արքեպիսկոպոս (Մտթ. ԺԱ. 19. Ղուկ. Է. 34), այդ-
պիսի մարդ մը ինչպէ՞ս կրնար զսպած ըլլալ ուրա-*

խութեան կամ արհամարհանքի ժողիւն ու ծիծաղը (*):

Մենք չենք դարձանար այսօրինակ ըմբռումներու վրայ: Անբնականութիւնը (absurdité) յատկանիշն է եղած եկեղեցւոյ Հայրերու մատակերակերպին, և անոնցմէ կարելի էր սպասել ամէն ինչ որ հակառակ է մարդկային բնութեան: Հեթանոսական ըմբռումներով պատիաստուած քրիստոնէական մոլեռանդութիւնը տարբեր արդիւնք չէր կրնար տալ:

Եկեղեցիի Հայրերուն անճշտակ, հակապեղապիսական և հակաբնական այս հակումներն եղան սլաքաձող, որ ազնուութիւնը յատկանիշը կազմէ քրիստոնէական եկեղեցիին: Արդէն գրած եմ ժամանակին, թէ մարդիկ ո՛րպիսի մտայնութեան տէր եղած ըլլալու են, կարենալ խորհելու համար, թէ գեղեցկութիւնը կը փնտձ բարոյական ուսուցումին: Անձնապէս սա համոզումը ունիմ, թէ Յիսուսի քարոզած բարոյականը չստ աւելի պէտք է շնչուած եղած ըլլայ նազարէթցիի յատուկ իր անձնական հրապուրչութեամբ, իր նաւասածքին ու գեղեցկութեան կախարդող թովչութեամբ (**): Ընդունինք, թէ բարոյականին յրացուցիչը գեղեցկութիւնն է. և կարծեմ յարակարծութիւն (paradoxe) մը պիտի չըլլար ընդունիլ, թէ բարի և չար վերացական բառերու համանիշ են գրեթէ գեղելի և ճգեղ բառերը:

(*) Այս մասին ընդարձակօրէն խօսած ենք արդէն մեր ՊԱՏԿԱՐԴՆԵՐԻ Երկասիրութեան մեջ, «Պատկեր և դիմագծութիւն Յիսուսի» հատուածով (եջ 26—38):

(**) Նազարէք ծանօթ եր իբր կեդրոն մը, ուր փխցիկեան, սեմական, արաբական եւ յունական արիւնք խառնուած եր իրարու հետ, եւ որուն ժողովուրդը արիւնքի այդ խաչառումներու հետեւանով, աւելի գեղեցիկ եւ կենցաղասեր: (Տես. մեր 'ԻՐՈՒԱԳՆԵՐԻ, եջ 101—108):

Այնպէս, որ դորժ մը, կեանք մը բարի է, որովհետեւ
զեղեցիկ է, և չար, որովհետեւ ազնու է։ Տոքս։ Այլեք-
սիս Քարբէլ իր L'Homme, Cet Inconnu գիտական
հատորին մէջ կը գրէ. «Յարին հոմանիշ է արգարու-
թեան, մարգասիրութեան, և զեղեցկութեան։ Չարը՝
հասարակութեան, չարութեան և ազեղութեան» (էջ 151)։

Մասնաւորելով մեր խօսքը մեր եկեղեցիի մասին,
պէտք է ընդունիլ, թէ ազեղութեան այդ հին բմբու-
նումը ապրեցուցած է իր մէջ (*)։ Հոն ազեղ են,
պատուոյ առարկայ իր սրբադան նկարները։ Դեռ դար
մը առաջ Պոլսոյ Մայր եկեղեցիի աւագ սեղանին հա-
մար Իսալիոյ մէջ պատրաստուած Աստուածնայ պատ-
կեր մը ժողովրդական մերժումի հանդիպեցաւ զեղե-
ցիկ եղած ըլլալուն համար, և որուն Պատրիարքը
ստիպուեցաւ այդ գեղեցիկ նկարը զրկել Արմաշի վան-
քը, զարդարելու համար անոր եկեղեցիին աւագ խո-
րանը, և ուր մնաց մինչեւ վերջին տարագրութիւննե-
րը։

Նկարներու ազեղութենէն զատ ազատ են մեր
եկեղեցիները, սեղաններէն սկսեալ մինչեւ քահանա-
ւին զգեստը, եկեղեցիին ներսն ու դուրսը։ Տգեղ է
ժողովուրդին երթեւեկն ու կեցուածքը, ազեղ՝ երա-
ժշտութիւնը, անգոյն և անջիղ՝ տրուած քարոզը, աը-
ղեղ՝ արարողութիւնները։ Հոն կարծես խուլ և ան-
զիսակից հալածանք մը կայ զեղեցկութեան դէմ։ Եւ

(*) Այսօր չէ՛ կարելի ըսել թէ զգեղ է Կարոյիկ եկե-
ղեցին։ Վերածնութեան դարը բոքուած է ամօր վրայէն
ազնութեան նին փոփոքեր, եւ ամօր ծոցը փոխադրած է
նին Հոռովի կրկեաններն ու հրապարակները զարդարող
արձաններուն նմանութեան ոգին։ Եւ այսօրուան Հր-
ոռովի եկեղեցին, իր զեղեցկութեամբ եւ իր արձաններու
չափազանցութիւններով աւելի ներամոտական է քան Բիւ-
ստեանական։

ալ ինչպէ՞ս կ'ուզէ՞ր որ քիչ ու շատ գեղազիտական
ճաշակ, և դեղարուեստական հասկացողութիւն ունե-
ցողող անհատներ հանդուրժէին կապուած մնալ եկե-
ղեցիի մը և կրօնքի մը. որ անուղղակի կերպով կը
քաջալերէ, կը սրբազործէ տգեղութիւնը իր բոլոր
ձեւերուն մէջ (*):

Ընդունինք, թէ չէ՞ կարելի կրօնքի մը գեղեց-
կութիւնը շրջանակել ազեզ եկեղեցիով մը: Եթէ կ'ըն-
դունինք, թէ մարդկային միտքի և սիրտի խոյանքը
դէպի գեղեցկութիւնը կը միտի գրականութեան և ար-
ուեստի բոլոր ճիւղերուն, ապրելակերպի, զաղափա-
րական իմացումներու և կեանքի բմբունումի ու
արտայայտութեան մարդին մէջ, կրօնքը չկրնար ընդ-
գդիլ այս ուղղութեան դէմ, և բացառութիւն մը կադ-
մեկ հակառակ անոր: Եւ եթէ փորձէր այդ ընդդիմութիւնը,
ի վնաս իրեն չարժանի պիտի ըլլար: Բաց աստի, եթէ
կրօնքը հոգիներու բանաստեղծութիւնն է, — և իրրեւ
այդ միայն գոյութեան իրաւունք ունի կրօնքը — ին-
չո՞ւ չաշխատինք տալու այդ սրբազան բանաստեղծու-
թեան անհրաժեշտ յանգանորումն ու կշռականութիւն:

(*) Հայկական եկեղեցիի գեղեցիկ ժինուածք մը ու-
նեինք, կառուցուած հայկական հարսարապետութեան բո-
սեղծած կաթողիկէի դուրեամբ, այդ գեղեցիկ ժինուածքի
այ պղծուեցաւ թգեւ հարսարապետներու երեսն: Ու նիմա
ամենուրեք կը տեսնենք հայկական եկեղեցիներ, գմբեա-
նման կուգեր իրենց ուսերուն վրայ, եւ սիւն կոչուած
անբացուպեր, իրենց անուրիմ ձակ: Անհրաժեշտ է, որ Հո-
գեւոր Վերին Խօսանութիւնը վերջ մը դնէ այս թգեղու-
թիւններուն, արգիլէ հարսարապետական խառնակ դու-
րեամբ եկեղեցի ժինելու սովորութիւնը, եւ հայ եկեղեցիին
համար պարտաւորիչ ընէ հայ հարսարապետական ձեւը,
որ մեր ազգային փառներէն մին կը կազմէ:

նը, ինչո՞ւ չը հաղցընենք անոր մարդկային մտածու-
մին ամենագեղեցիկ, միեւնոյն ժամանակ ամենաբա-
րոյական հանդերձանքը. ինչո՞ւ թողունք, որ ան քաշ-
կըսաուի աւանդութիւններու և սովորութիւններու
գերեզմաննոցին մածուցիկ փոշիներուն մէջ: Մաքրու-
թիւնը, նման գեղեցկութեան, անհատական և հաւա-
քական առաքինութիւն մըն է, և իբր այդ պէտք է
գործադրել զայն, մանաւանդ սրբաւայրի մը մէջ:

Գեղազիտական ըմբռնումներու մարդին մէջ պէտք
է թօթափենք մենէ հին համոզումները, հին ճշմար-
տութիւնները, որովհետեւ անոնք գաղթած են համո-
զում և ճշարտութիւն ըլլալէ. քանի որ կը հակասեն
մեր հոգեկան հակումներուն: Էմբրսըն իրաւամբ գրեց.
«Պահելով հանդերձ անցեալին յարգանքը, պէտք է
նախապատուութիւն տալ ներկայ ճշմարտութեան,
բաղդատմամբ ճշմարտութեան հին ըմբռնումին: Նրբ
այս քաջութիւնը կը պակսի, երբ մէկը չկրնար հրա-
ժեշտ աւալ հին ձեւերու, որոնք անցողակի ապաստան
մը կրնային եղած ըլլալ միայն, խորհրդանշանը կամ
հանդանակը (symbole) շղթայ մը կ'ըլլայ, և գաղա-
փարը բանա մը»:

Ժողովուրդներ ծարաւի են աղատութեան, և պի-
տի ընդվզին շարունակ արգելափակումի գաղափարին
դէմ, թէ իսկ այդ գաղափարը քարոզուած ըլլայ կը-
րօնքին ու եկեղեցիի կողմէն:

Անհրաժեշտ է եկեղեցիին տալ գեղազիտական հը-
րապուրչութեան մը գրոշմը: Այսօր թատրոններն ու
սինէմաները շատ աւելի խնդուած են բաղմութիւն-
թիւններով, մինչ նոյն համեմատութեամբ եկեղեցի-
ներն է որ կը գատարկանան: Առաջիներուն քաշողու-
թիւնը և եկեղեցիներէն խորշումը կարելի չէ՝ միայն

բացատրել թատրոնին ու սինէմային պոսնիկ ցուցա-
դրութիւններով. անոնք այդ ցուցադրութիւնները
կ'ընեն գեղադիտական այնպիսի ճաշակով մը, որ ան-
հատները իրեն քաշելու մողական ոյժը ունի: Երանի
թէ եկեղեցիները շարունակած ըլլային կրօնական
թատրոններ ներկայացընելու սովորութիւնը, դոր կա-
թոլիկ եկեղեցին ի դործ կը գնէր երբեմն, Նւ այդ
ներկայացումները պիտի կրնային իբր ազգակ ծառայել
նաեւ միասիւս ողիի վերստեղծումին: Վերջերս անկ-
ղիական մամուլի մէջ ալ արտայայտուեցան այսօրի-
նակ զազախարներ և բաղձանքներ, կարենալ աւելցը-
նելու համար տաճարին հրապուրչութիւնը: .

ՄԻՍՏԻՔ ՀՈԳԻՒՆ ՊԱԿԱՍԸ

Ուրիշ պարագայ մը, որ չափ աւելի նշանակական է, միասիւք ոգիին պակասն է արդի սերունդին մէջ, եւ չը մոռնանք, թէ կրօններուն հիմը միասիւքակա-նութիւնն է։

Մեր դարը հրաժեշտ տուած է միասիւքականու-թեան և միասիւք ոգիին, որ իր ծագման մէջ բնա-տիպ յատկանիչը կը կազմէ ընծայացուններու (initiates) և ջերմեռանդ հաւատաւորներու։ Մեզ առաջնորդող ներկայ քաղաքակրթութիւնը, որ ծանօթ է քրիստո-նէական քաղաքակրթութիւն անունով, նիւթականա-ցուցած է ամէն ինչ։ Դիտութիւնը մեքենականացու-ցած է մինչեւ իսկ մարդը։ Արդի քրիստոնէական քա-ղաքակրթութիւնը իրեն համար զբաղումի առարկայ ըրած է միայն ստամոքսի, դիւրակեցութեան և կեան-քի վայելքին ապահովութիւնը։ Ծարտարարուեա-տի, տնտեսագիտութեան, նոյն իսկ կրթական հաս-տատութիւններու բոլոր աշխատանքը ուղղուած են միայն այդ նիւթական պայմաններու ստեղծումին, պահպանութեան և տիրապետութեան։ Հարուստ ըլլա-լու մտասկեռումը գրաւած է մարդուն կազմախօսա-կան կառուցուածքին ամբողջ գործունէութիւնը, և փո-շխացուցած անոր հոգեբանական հակումները, բարո-յական զգացումը։ Պատասխանատուութեան ոգին հը-րամեշտ տուած է անհատներէ ու հաւաքականութիւն-ներէ։ Միջոցներու խարութեան սկզբունք գոյութիւն-չունի յաջողութեան ճամբուն վրայ։ Հոգեբանական

այս վիճակը ինքնին ժխտումն է կրօնքին ու կրօնական զգացումին:

Ապահովարար բարոյական այս փլուզումին ազիտաւոր հետեւանքները պիտի չկրէր մարդկութիւնը, եթէ արդի քաղաքակրթութեան մայրն եղող Գրիստունէութիւնը իր բարոյականը հիմնած չըլլար Վարձքի ու Պատիժի նկարագրին վրայ: Դժոխքի ու արքայութեան մասին եղած հաւատալիքներուն ուրացումէն վերջ, այլ եւս քրիստոնէական բարոյական մը զբրկուած կ'ըլլար իր հիմերէն: Այսպէս ալ պատահեցաւ:

Եկեղեցին, առանց զգալու, թէ միասիւք ոգիին կորուստով իր ոտքի կռուանն է, որ կը փլչի, եկեղեցին անկարող ըմբռնելու ժամանակին անզգած մեքենականացումին յառաջխաղացութիւնը, ապաստանած՝ աւանդութեան և տիեզերական ժողովներու ձեռքով կառուցուած չինական պարիսպներու ետին, թոյլ արւած է, որ կրօնքն ալ կաղալով մտնէ բանականացումի (rationalisation) ճամբուն մէջ, և ըլլայ կրօնք մը, որ ոչ բանավարական է և ոչ միասիւքի ու չկրցաւ տեսնել, թէ այդ կիսատ ու անյաջող յեղաշրջումի ընթացքին կրօնքին հիմունքը կաղմող միասիւքականութիւնըն էր, որ մահուան կը դատապարտուէր բանավարութեան խառնարանին մէջ: Շատ իրաւամբ Տօքտ. Քարբէլ ըսած է այս առթիւ. «Հոգիւնները, կրօնքը բանականացուցած են: Անոնք կրօնքէն ջնջած են միասիւքական ամէն տարր: Եւ, սակայն, չեն յաջողած դէպի եկեղեցի քաշել արդիական մարդիկը: Իրենց կէս թափուր եկեղեցիներուն մէջ ի զուր ակար բարոյական մը կը քարոզեն: Անոնք ինքզինքնուն տաւած են դերը այն ոստիկաններուն, որոնք կ'աշխատին պահպանել, ի նպաստ հարուսաներուն, արգի ընկերութեան շրջանակները (cadres): Կամ լաւ եւս նման ոստիկաննե-

րու, որոնք կը շոյեն ամբոխներու զգայականութիւնն (sentimentalite) և անիմացութիւնը (inintelligence):

Քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը, ի փաստինքը ձեռող քրիստոնէական կրօնքին, նոր սերունդներու մէջ ցամաքացուցած է հոգեկան հայեցողութեան, և խննդութիւն ու բարոյականին տենչացող ազնիւ խոյանքներու ակերբ, խորտակած է ազնուատենջ իտէալներու շարժիչ թելերը: Շատ գիտնալու, շատ ունենալու, շատ վայելելու հրամայական պէտքն ու յօժարութիւնը քանդած է մարդուն հոգեկան և բարոյական տաճարը, և ալ տեղ չէ՛ թողած, մարդուն խորքին մէջ, որ կարենար իբր ապաստան, իբր թառ ծառայել հին աստուածներուն: Արդի քաղաքակրթութիւնը հակամարդկային է, ո՛չ միայն անոր համար, որ կը ծառայէ մարդկային կեանքը խանգարելու իր գործարանաւորութեան մէջ, այլ և անոր համար, որ իսպառ անտեսած է հոգեբանական պէտքերու գոյութիւնն ու անոնց դոհացումին կարեւորութիւնը: Ան չէ՛ կրցած զանազանել օգտակարը փնասակարէն, ու նոյն իսկ չէ ուզած ուսումնասիրել, թէ արմատական ի՞նչ փոփոփոխութիւններ պէտք էին գիտական յառաջդիմութիւնները կարենալ օգտակարապէս յարմարցընելու համար կեանքի նոր պայմաններուն: Եւ եթէ հոս ու հոն կը տեսնուին ազէաներու խմբաւորումներ, որոնք ինքզինքնին նուիրուած ցոյց կուտան նոր ու կեղծ միստիքականութեան մը ապուշ զարուզութիւններուն (բուհնի, մուհապքնի), անոնք ո՛չ միայն իրենց գոյութիւնը կը քաշկռտեն եկեղեցիի չրջանակէն դուրս, այլ և որակով ու քանակով չափազանց աննշան, չափազանց զանցառելի ինքնութիւն մը կը ցուցադրեն իրենց ստորնաքարչ կենցաղով: Անոնց մէջ ո՛չ հաւատքի հասկցուած ըմբռնումը կայ, և ո՛չ ալ երբեմնի հաշակաւոր միստիքներուն աստուածատեսութիւնը:

Անոնց մէջ հիմնովին կը պակսի ընծայացուներու յատուկ միատիքն ու միասնութիւնը (mysticité): Մարդկային հաւատաւոր միտքին անհրաժեշտ միատիքականութիւնը հրաժեշտ առած է մարդկութեան: Անոր համար է, որ անկրօնութիւնը կրօնն է նշան աշխարհում մարդկութեան մեծագոյն դանդաւածին:

Ուրեմն արդի կրօնական անսարքերութեան կամ ըսենք հիւանդագին մտայնութեան սերմերը պէտք է փնտռել մեր օգտապաշտ քաղաքակրթութեան հետապնդած ուղղութեանը մէջ: Նիւթապէս օգտակարէն դատ ըսն մը նկատողութեան չէ՝ առնուած: Մեքենական յառաջդիմութիւնները, քիմիական դարգացումները, ճարտարարուեստական յաջողութիւնները, փորձ և քսակի հետ կապ ունեցող խնդիրները հիմը կը կազմեն օրուան կրօնքին: Մարդ հակասութիւն մըն է նշան ինքն իր մէջ, տեսակ մը աններդաշնակութիւն ո՛չ միայն մարդկային ընկերական շրջանակին, այլ նոյն իսկ ինքն իր մէջ: Մեքենայ մը, յօժարութիւններով, կիրքերով լեցուն, որ դադրած է մարդկային անհատ մը ըլլալէ:

Եկեղեցին պիտի կրնա՞յ այդ խանդարուած մեքենային — մարդուն — մէջ վերստեղծել կորսուած ներդաշնակութիւնը: Խնդիրը բաւական բարդ է ու կրնձոտ, կարենալ հաստատական պատասխան մը տալու անոր: Այսօր ձեռնհաս առաքեալներ ու քարոզիչներ կը պակսին, այդ մեծ հրաշքը կարենալ գործելու համար: Մեր քարոզիչներէն շատ քիչերն են որ մասամբ իրենց պաշտօնին մասնագիտութիւնը ունեցած ըլլան: Բայց իրենց ունեցած քարոզչի մասնագիտութիւնն ալ թերի է և անկատար: Անհատականութիւնը կը պակսի անոնց մօտ: Բաց աստի անոնք չեն կրցած ըմբռնել, թէ հին համոզումներու վրայ ձեւուած կրօնական մասնագիտութիւն մը այսօր դադրած է մասնագիտու-

թիւն ըլլալէ: Որչափ ասին քարոզիչը չէ հետեւած արդի գիտական, ընկերական, գեղագիտական և բարոյախօսական ուսումնասիրութիւններու և յառաջդիմութիւններու, իր խօսքը ձայն բարբառոյ յանապատի պիտի մնայ, թէ իսկ բացառաբար ունեցած ըլլայ իր բնաբանը ընդլայնելու արամաբանական պաշար, լեզուի պերճախօսութիւն, պատկերներու գրաւչութիւն: Մարդուն կարենալ օղտակարապէս խօսելու համար անհրաժեշտ է զանի ուսումնասիրել իր միջավայրին մէջ, ընկերական, ընտանեկան նոյն իսկ անհատական միջավայրին մէջ, իր հակումներով, իր յօժարութիւններով, արամագրութիւններով, և այդ միջավայրին ու հակումներուն համապատասխան գեղագրեր տալ անհատին ու հաւաքականութեան: Դժբախտաբար քարոզիչի այդ գիտակցութիւնը գոյութիւն չունի մեր եկեղեցականներուն մօտ:

Բարերախտաբար, սակայն, քրիստոնէական եկեղեցիներու շարքին, մեր Ազգ. Եկեղեցին մասամբ զերծ կը գտնուի ստեղծուած դժուարին կացութենէն. և այդ իսկ պատճառով իր վերանորոգումի գործը աւելի դիւրին պիտի ըլլայ, քանի որ մեր մէջ եկեղեցին, կրօնական հաստատութեան մը հանգամանքէն անկախ, ազգային աւանդութիւններու, և ազգային միութեան և բազմանքներու որրան միջնաբերդի մը հանգամանքով օժտուած է: Կրօնապէս ան կրնայ անտեսուած ըլլալ ժողովուրդէն, ինչպէս միւս բոլոր եկեղեցիները, բայց իրր ազգային ղգացումներու և յոյսերու խանձարուրք, իր զարաւոր հմայքէն բան մը պիտի չը կորսնցընէ. եթէ մեր եկեղեցականութիւնը գիտնայ զանի մօտեցընել ժողովուրդի սրտին ու հոգիին:

Չեմ զարմար, եթէ Զեկուցումի հեղինակները,

իրենց բարեկարգական ծրագրի մշակութեան ընթացքին, չեն մտանցած այսպիսի ընկերա-բարոյական, գեղագիտական և հոգեբանական հարցերու, կ'երևաի, թէ անոնք, կառչած ծէսին ու կրօնական զղանցքին, այլ եւս չեն կրցած տեսնել տարբեր մարդերու մէջ գոյութիւն ունեցող պատճառները, որոնք քիչ մը աւելի խորացուցած են եկեղեցիին հանդէպ ժողովուրդին անտարբերութիւնը :

Բարեկարգական ձեանարկ մը պէտք է իրագործուի եկեղեցիի շրջանակէն ներս, դաւանականէն մինչեւ գեղագիտականը, ծիսականէն մինչեւ ընկերա-բարոյականը : Եւ ասի անհրաժեշտ է, այսօր առաւել քան երբեք, կարենալ արգիլելու համար ժողովուրդին և եկեղեցիին միջեւ եղած խզումը, անոնց վերջնական ամուսնալուծումը :

Պէտք չէ՝ թողուլ, որ Հայ Ազգ. եկեղեցին փակուած գիրք մը մնայ, կարգալու անկարող ժողովուրդի մը առջեւ : Շատ իրաւամբ ըսուած է, թէ Քմարդ չկրնար փակել տաճարի մը դուռները առանց հայրենաբաղձութեան սարսուռի մը, առանց գէպի ետեւակնարկ մը նետելու : Եւ եթէ մեր Հոգեւոր Վերին Իշխանութիւնը, ընդառաջելով ժողովուրդի ընդհանուր բաղձանքին և ժամանակի պէտքերուն, իր բարեկարգիչ ձեռնարկով եկեղեցին մաաչելի չընէ ժողովուրդին, պիտի նմանի այն անդգած մարդուն, որ պաղարիւնով պիտի փակէր տաճարին դուռները առանց հայրենաբաղձութեան սարսուռին, առանց խղճի խայթ մը զգալու իր կուրծքին խորը. և այն ատեն վա՛յ իրեն . . . :

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Պատմութիւնը դարաւոր յիշատակարան մըն է այն փլուզումներուն, որոնց ենթարկուած են, յաջորդարար, կրօններն ու քաղաքակրթութիւնները: Հինին հանդէպ պատկառանքը չէ կրցած արգիլել մարդկային միաքին նոր պահանջներն ու վերելքները, ուրկէ նոր քաղաքակրթութիւններ և նոր կրօններ ծնած են, Եւ այս ընթացքը պիտի կանգ չառնու մեր սեմին վրայ: Ապագային իրարու յաջորդող դարերը հանդիսատեսը պիտի ըլլան նմանօրինակ նոր փլուզումներու և նոր կերտումներու:

Մենք այսօր կրօնական տեսակէտով կը դռնուինք այդ ահաւոր փլուզումներէ մէկուն առջև, ու դուցէ առաջին անգամն ըլլալով, պարապութիւնն է, որ մեզ կը չրջապատէ: Մեխէրիինկ իր «Ծաղիկներու իմացականութիւնը» հատորին մէջ կ'ըսէ. «Թող կրօն մը մարի, իրողութիւնը նոր չէ: Մէկէ աւելի անգամներ ան տեղի պիտի ունենայ ժամանակներու զիշերին մէջ. հըռոմէական պետութեան վերջաւորութեան տարեդիրները մեզ հանդիսատեսը կ'ընեն հեթանոսութեան (paganisme) մահուան: Բայց մինչև այսօր մարդիկ կործանուող տաճարէ մը կ'անցնէին ուրիշ տաճար մը, զոր կը կառուցանէին, մինչդեռ մենք մերը կը լքենք տեղ մը չերթալու համար: Ահա նոր երեւոյթը, անծանօթ իր հետեւածքներովը, որոնց մէջ կ'ապրինք»:

Մարդկութեան այս անուշեհութիւնը, տաճարներու այս չգոյութիւնն է, որ լրջօրէն խորհիլ կուտայ մեղի: Հոգեկան և բարոյական կեանք մը տեղաւորելու և ապրեցընելու համար տաճարի մը, սրբավայրի մը պէտք ունինք: Եւ անխոհեմութիւն պիտի ըլլար նոր տաճարը չը պատրաստած լքել հինը: Փոխանցումի շրջան մըն է որ կ'ապրինք հին քաղաքակրթութիւններու, հին կրօններու, և նոր քաղաքակրթութիւններու, նոր կրօններու միջեւ: Էմբրիօնի ըմբռնումը, թէ չմենք շատ ուշ ծնած ենք հին հաւատքին համար, և շատ կանուխ՝ նոր հաւատքին համար: Բաւական այժ չունի վերջնական խզում մը յառաջ բերելու համար մեր և հինին միջեւ: Մեղի համար անհրաժեշտը ո՛չ ծէսերու շօշոկանքն է, և ոչ դաւանական խնդիրներու ձեքձեքումները: Մարդկութիւնը տաճարներու պէտք ունի, անոնց կամարներուն տակ երգելու համար իր հոգիին բանաստեղծութեան, կրօնքին, սաղմոսերգութիւնն/ իր: Ուրովհետեւ տաճարէ ու սրբավայրէ զուրկ ամբոխները խօսուն կենդանիներու խմբաւորումներ կրնան ըլլալ, բայց ո՛չ բարոյապէս և հոգեպէս բարձր մարդերու:

Պատմութիւնը հանդիսատեսը եղած է զիջերու և աստուածներու յաջորդական երեւումներուն. անուններ իրարու յաջորդած են. ԱՅՈՒԱՅԲ՝ ԱՍՏՈՒԱԾԻ քսա Մաքս Միւլլէրի. բարին ու չարը զիրար արմկահարած են բազիններու մէջ, սեղաններու վրայ, ու դեռ այսօր, հակառակ Բրիտոնէութեան քարոզած բարի Աստուծոյ զաղափարին, քրիստոնեայ աշխարհը ուրացած անոր սիրոյ աւետարանին ներշնչումները, յամառօրէն կը շարունակէ վերապրեցընել երկու պիղծ պաշտամունքները Մոդօքի և Ոսկի հորթի, երկուքն ալ տաճարներէ արտաքսուած, որոնցմէ մին իր սեղանն է կանգնած բանականերու մէջ, և միւսը, Ոսկի հորթը,

ճարտարարուեստի դործարաններու և սեղանաւորական հասաւասութիւններու մէջ: Հոգիներու մէջ ցամաքած են բարութեան, սիրոյ և գեղեցկութեան ակերբ: Եւ աւելի բարոյացած կեանքի մը յոյսը, գերեզմանուած է սրտերու աւերակներուն տակ:

Ահա թէ ինչպէ՛ս անհրաժեշտութիւն մը կը դառնայ կրօնքի ու եկեղեցիի մը պէտքը: Եւ որչափ աւտեն նոր առաքեալ մը չէ՛ պատգամած մեղի նոր կըրօնքին աւետարանը, փոխանակ հինը լքելու, պէտք է բարեփոխել զանի, յարմարցընել մեր հոգեկան դահացումին, զանկիւ մեր վերելքին սանդուխ շինելու համար: Մարդկութիւնը այսօր մոռցած կը թուի ըլլալ այդ վերելքին անհրաժեշտութիւնն ու կարեւորութիւնը, մոռցած այդ բարձրացումին իբր թեւ ծառայող հոգեբանական և բարոյական տենչանքները, որոնք դերընտիր մասը կը կազմեն իր գոյութեան: Որովհետեւ այսօր մարդը եղած է խեցիէ անօթ մը, ուրկէ խոյս տուած է իր կեանքը բուրումնաւետող օծութեան անուշահոտ խղր:

Մարդկային տնտեսուհի տառապանքները, դործուած համաշխարհային անիրաւութիւնները, ահաւոր պատերազմներն ու թափուած արիւնները, ընկերական աններգաչեակութիւնները, ընտանեկան քայքայումները, և անհատական անբարոյացումները արդիւնքն են և հետեւանքը բարիի և գեղեցիկի գաղափարի ուրացումին, բարոյական պատասխանատուութեան մոռացումին, անհատին ու հաւաքականութեան մէջ, և հոգիի բանաստեղծութեան, կրօնքի խորհրդապաշտ թելերու խորտակումին: Անհրաժեշտ է, որ մարդկային մարմինի մէկ անկիւնը յատկացուի միատիջ ոգիին, հոն կարենալ կանգնելու համար մեր հոգեկան թոխքին, մեր բարոյական խոյանքներուն պատուանդան սեղանը, որուն արտաքին ներկայացուցիչը պիտի ըլ-

լայ մեր կրօնքին նուիրուած տաճարը կամ Եկեղեցին։ Այդ եկեղեցին, անկախ գաւառական հարցերէ ու ծէսերէ, պէտք է օժտուած ըլլայ կարողութեամբը խօսելու մեղի հետ, և արթնցընելու մեր մէջ թմրած հոգեբանական ընդունակութիւններն ու աղղակները։

Ու, առաւել քան երբեք, մեր գարու ստորնաքարչ և սողացող կեանքը պէտք ունի մաքուր իտէալիմը, անոր կարենալ հասնելու ճիշդ փորձելու համար։ Պէտք ունինք լուսաւոր մտաւիպարներու, սիրոյ և խաղաղութեան ներկայացուցիչ գիւցաղներու, կիսաստուածներու, աստուածներու, որոնք կարենան խանդավառել մեր հոգեկան խոյանքները, մեր բարոյական իմացքը, պատասխանատուութեան ոգիին իւրացումը։ Եւ միտիք հոգին է, որ զմեզ յարաբերութեան պիտի դնէ այդ աստուածներուն և գիւցաղներուն հետ, ան է որ պիտի շահապետէ բարոյապէս վերանորոգուած մարդկութեան վաղուան պատմութեան։ Որովհետեւ ուր որ իտէալը կը պակսի, ուր գեղեցիկ մտաւիպարները փոշիի վերածուած են, ուր հաւատքին գերընտիր մասը կազմող Յոյսը կը թառամի, մարդկութիւնը կորսնցուցած կ'ըլլայ իր գերագոյն ոյժը, իր ՀՈՒՒՆ։ Առանց իտէալի անհատը կամ ցեղը չկը նմանի անասաղ երկինքին, ծաղկազուրկ պարտէզին, անճեռ և անորրան տունին, բաղնազուրկ և անաստուած տաճարներուն, թէ՛ ճառանց իտէալի ցեղը սերնդագործութենէ, անմահութենէ հրաժարած իրաւագուրկ ցեղ մըն է։ Եւ մարդկութիւնը համադրութիւնն է անհատներու և ցեղերու, հետեւաբար և ենթակայ անոնց ճակատագրին։ Առանց հաւատքի, առանց յոյսի, առանց սիրոյ կեանքը չղթայ մըն է մարդկութեան վիզին անցում։ Եւ չղթան անասնկի է թէ իսկ ոսկիէ կամ վարդերէ շինուած ըլլայ այն։

Ի զուր չէր, որ Կիւսթափ լը Պօն գրեց. ճանհատի-

մը, դասակարգի մը, փողովուրդի մը, իտէալը խոր-
տակել, կը նշանակէ անկէ վերցընել ամէն ինչ որ իր
յարակցութիւնը, իր մեծութիւնը և իր գործելու
պատճառները կը չինէ՞: Քաղաքակրթութիւնը դարեւ-
րով աշխատեցաւ մարդկութեան վերելքին, անոր բա-
րոյական կատարելագործումին, հոգ չէ թէ սխալ մի-
ջոցներով և զարտուղի ըմբռնումներով, և մեր ապ-
րած մէկ դարը բուական եղաւ, իր մեքենական և
քիմիական յառաջդիմութիւններով խորտակելու դա-
րերու ընթացքին ստանձնուած զոհողութիւններով,
մարտիրոսներու և նահատակներու թափուած արիւն-
ներով և ոսկորներով շինուած այդ տաճարը: Տաճա-
րն ի է հանդիսատեսօր ըլլալ տաճարի մը աւերումին,
թէ իսկ այդ տաճարը յաակացուած ըլլար հին աստ-
ուածներու բնակութեան, հաւատքի հին ըմբռնումնե-
րու, փոշոտած ծէսերու ցուցադրութեան:

Պէտք է խոստովանիլ, զժբախտաբար, թէ այս
հոգեկան և բարոյական քայքայումին մէջ, եկեղեցին
ալ ունեցաւ պատասխանատուութեան իր մեծ բաժի-
նը: Եկեղեցին փորձեց արգելք հանդիսանալ, ամէն
մարդի մէջ, մարդկային միաքի յառաջդիմութեան.
բանտերու և մահուան խարոյկներու առաջնորդեց գի-
տութեան և յառաջդիմութեան ռազմիբաները. ալուե-
նադրում խարանեց ճակատները բոլոր անոնց, որոնք
իրեն պէս չխորհելու և չհաւատալու քայքայութիւնն ու-
նեցան. և հաւատարմութեամբ ռճիրներով զգուշի դար-
ձուց կրօնքն ու կրօնական խորհողութիւնը: Աւ կրօ-
նական այս աններողութիւնը գիտութեան և մարդկա-
յին զարգացումին տուաւ նահատակներու բանակներ:
Եկեղեցին, եթէ գիտակ իր կոչումին, և զարգացումի
օրէնքներուն, փոխանակ միտական կեցուածք մը
ցուցադրելու գիտական և փիլիսոփայական յառաջդի-
մութիւններու հանդէպ, եթէ փոխանակ արիւններու:

մէջ խեղդելի փորձելու արթնցող միտքը, քալէր միասին այդ սկսուած յառաջդիմութիւններուն հետ, որոնք թէպէտ ծագումով յունահեթանոսական կամ արաբական, բայց սկսած էին կատարելագործուիլ Քրիստոնէական քաղաքակրթութեան շունչին տակ, ո՛չ միայն արժեցուցած և պահպանած պիտի ըլլար իր դոյութիւնն ու ազդեցութիւնը, այլ և արդի յառաջդիմութեան սուած պիտի ըլլար աւելի օգտակար և բարոյացուցիչ ուղղութիւն մը։ Եկեղեցին իր կոչումին և մարդկային յառաջդիմութեան հակառակ ուղղութիւն մը որդեգրեց. և իր սակզած դատապարտելի հալածանքներով, բանադրանքով ու խարոյկներով, եթէ մէկ կողմէն ցոյց տուաւ, թէ ինքը սոսկում կը զգայ արդար և ողջամիտ քննադութենէ, միւս կողմէ, ազատ խորհողներու միտքին մէջ ստեղծեց կրօնքի հանգէպ զգուանքի զգացումը։

Եւ պէտք է խոստովանիլ թէ ազատ քննադատութիւնը հաւանաբար քանդող ոյժ մը պիտի չունենար, ասանց իրեն դէմ հանուած հալածանքներուն, և եթէ եկեղեցին զիտնար ինքզինքը յարմարեցնել մարդկային մտածումին և ըմբռնողութեան։ Յեղաշրջումի օրէնքը կ'իշխէ ամէն կողմ, ամէն մարդի մէջ։ Ժամանակին դրած ենք քննադատութեան մասին, և մասնանշած անոր դերն ու արդիւնքը։

Շիննադատութիւնը ազօրիքի նմանցուցած են յաճախ. աղացուած և ալիւր եղած ցորենը չը բուսնիր այլ եւս. քննադատութիւնով վերլուծուած հաւատալիք մը ալիւրի վերածուած ցորեն մըն է կ'ըսեն շատեր, կը կորսնցնէ իր անուրի զօրութիւնը, իր ինքնաբերութիւնը, և կ'ըլլայ հասարակ նիւթ մը։ Կը սնուցանէ, բայց չը հրապուրեր, կը դոհացնէ, բայց հիացում, պատկառանք չազդեր ընաւ։ Իրա՛ւ։ Բնագէտը, որ հմտութիւնը ունի բնական օրէնքներուն, իրա՛ւ է,

որ ու եւ է հոգեկան վայելք չը զգար ծիածանի մը մեղի հիւսուածքէն, որ կը նշմարուի խոնաւ օդի մէջէն սահող ճառագայթներէն. իրաւ է, որ բուսաբանը բան մը չը զգար վայրի ծաղիկի մը բաժակը փեթրած ատեն, կամ կենդանաբանը, փեթակի մը խորը շարուած մեղրածոր բջիջներէն: Անծանօթին հրապոյրը, ընդհակառակն, կթէ իր մէջ ունի տարտամ և վայրենի հրայրքը բոլոր այլանդակութիւններուն (absurdité), ճանչցուած հրաշալիք մը, գրական ճշմարտութիւն մը իրմէն կը ճառագայթէ սքանչելիքը բոլոր վսեմութիւններուն, որոնցմէ այլ ևս անբաժան կ'ապրի դիտակցող հոգին: Եւ կթէ աղացուած ցորենը իր անուամբ զօրութիւնը կորսնցընելէ վերջ, իբրեւ սնունդ մեր մարմինը կ'ապրեցընէ, և կը նոյնանայ անոր հետ, քննադատուած և վերլուծուած հաւատալիքն ալ, իր այլանդակութիւնը մերկանալէ վերջ, կը սնուցանէ մեր հոգին, կ'իմբնանայ անով, և մեղի կուտայ ճշմարտութեան վայելքը...: Գիտակցութենէ զուրկ մարդը աւելի արժէք կուտայ հնթադրութիւններու, և երեւոյթի մը հանդէպ մտքին եկած առաջին կարծիքը իբրեւ ճշմարտութիւն գաւառնելու հակամէտ կը գտնուի: Այդպիսիները ենթականերն են ա'յն կրօնքին, որ կարգ մը բնադանցական վարկածներ իբրեւ իրականութիւն կը հրամցընէ իր հետեւողներուն, և չը թողուր որ տեսնեն, յատկօրէն, թէ ճարգի գիտութիւնը աւարտած է կրօնական վարկածներու աւերը, բուն հաւատքին տալու համար իր լրութիւնը, իր փառքը, իր կալուածը, ուր այլ ևս չկարենան մանել ո'չ յետսամուղ աւանդականութիւնը և ո'չ ալ կաշկանդող նախադաշարումը...»(*):

(*) Տես մեր ՄՏՔԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐԱ Զիկզակ Մը-տածումները էջ 241—244:

Մարգարէները կարեւոր ու կենսական դեր մը կատարած են կրօններու ստեղծումին և անոնց պատմութեան մէջ։ Ուղղամիտ ու անաչառ քննադատը մարգարէի պաշտօնն է, որ կը կատարէ։ Քահանան ծէսին ու երէկի աւանդութեան մարգն է։ Իսկ մարգարէն մարդն է ոգիին և ներկային ու վաղուան պահանջներուն։ Հին կտակարանի պատմութեան մէկ մեծ մասը պատմութիւնն է քահանայական և մարգարէական զօտեմարտին։ Նոր կտակարանը արձագանգն է Մեծ Մարգարէին, Յիսուսի պայքարին հին քահանայական ծիսապաշտութեան դէմ, և պայքարին նպատակն է՝ ո՛չ թէ քանդել հինը, այլ դանի կենդանացընել ոգիով, որովհետեւ Շգիրը կը սպաննէ, հոգին կ'ապրեցընէ։ Քահանան պահպանողականութեան արկածն է և զամ երէկ և այսօր, իսկ մարգարէն աղատամիտ դադարաւորին խնայեանը հինին ու նորին մէջ։ Սւ. ապագան մարգարէին ներշնչումներէն է, որ պիտի ծնի։ Այս է և զամ դերը մարգարէներուն, որոնք ինքզինքնին ցոյց տուած են, նիւթապաշտ ու ծիսապաշտ դարերու մէջ, Սինայէն կամ Ողիմպոսէն, անապատներէն կամ բարձունքներէն։ Ու զեռ մարգարէներ պիտի դան ու պիտի երթան, Քրիստի գիտունները, որոնք իրենց դարուն սքանչաւքը խլելու խիզախութիւնն ունեցան, գիւտերու շարքով մը, բոլոր հոգեւոտները, որոնք իրենց դարերու ապականութիւններու ծոցը՝ ապագայի մաքրութիւններն ու վսեմութիւնները քարոզեցին, բոլոր հետադարձները, որոնք անծանօթ աշխարհներու գիւտին համար վտանգաւոր ճամբորդութիւններ կազմակերպեցին, ինծի համար մարգարէներ են, և թէ այդ բառը իր մէջ կը խտացնէ ապագայի ուսման ճանց մը կոչումը, և բոլոր այն թրթուռները, որոնք ներկային մէջ ապրող հոգիին խորը ապագային գաղտնիքները կը խօսեցնեն։

Չը մոռնանք ըսելու, սակայն, թէ մեր դարը գիտութեան մասին իր հաւատքը չափազանցութեան առաւել է։ Ընդունինք, թէ բաղդատմամբ կրօնքին գիտութիւնը դեռ մանուկ է, և իր այդ հանգամանքովն իսկ ան ալ ունի նախապաշարումներ, քանի որ անոնց մենատիրութիւնը կրօնքին չը պատկանիր։ Եւ այդ նախապաշարումներն են, որ գիտութեան թոյլ չեն տուած ցարդ դրաղելու միտքի այն յայտնութիւններով, որոնք հոգեբանական երեւոյթներու դրոշմը ունին, և որոնք հոգեբանական օրէնքներով միայն կրնան վերլուծուիլ և լուսարանուիլ։ Կրօնական զգացումը (religiousité) անկախ դաւանական կառուցուածքէ, այդ յայտնութիւններուն զլխաւորը կը կազմէ։ Ստոյգ է, թէ կրօնքը գիտութիւն մը չը կրնար ըլլալ, բայց վստահ կրնանք ըլլալ, թէ կրօնական իմացումի և զգացումի անցամաքելի ակերուն խուզարկութիւնը օր մը պիտի մտնէ գիտական հետազոտութիւններու շարքը, քանի որ մարդկային կեանքի և զգացողութեան անբաժան մասը կը կազմէ դարերէ ի վեր։ Եւ այսպէսով պիտի ունենանք գիտական հոգեբանութիւն մը, նոր լուսարձակով մը խորաշփեւելու համար մեր կեանքին մութ անկիւնները։

Մինչ այդ անհրաժեշտ է կրօնքին առաւել ձեւէն ու դաւանականէն անկախ, բարոյական և դեղադիտական նոր գիմագիծ մը, և անոր շօշափելի ներկայացումն եղող Եկեղեցին մատչելի ընել ժողովուրդին, և աշխատիլ մարդկային գիտակցութեան բարոյական կապերը ամբացնել հոգեկան կեանքի բուռին շուրջ։

Այս նպատակով էր, որ մենք ձեռնարկեցինք պատրաստել Հայ Ազգային Եկեղեցիի Բարեկարգութեան նուիրուած այս ուսումնասիրութիւնը։

Մեր մատնանշած բարեփոխումներուն համընթացաբար, ուրիշ երկու կարեւոր ազդակներ, ՔԱՐՈՉ և

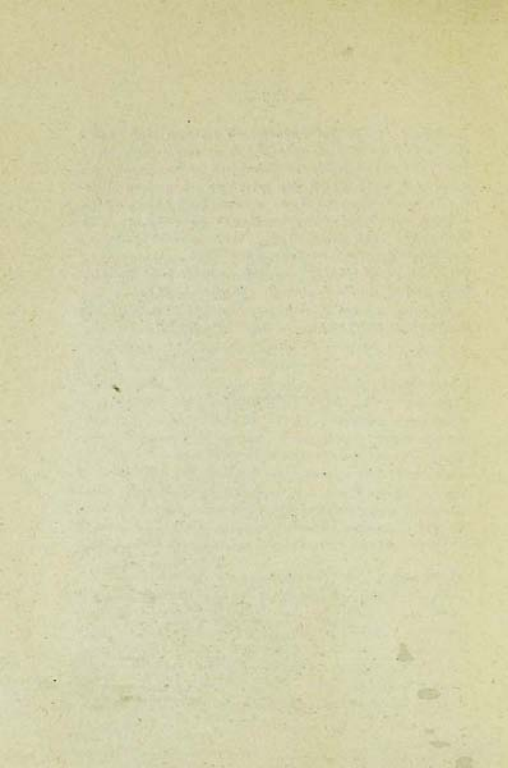
ԵՐԱՇՏՏՈՒԹԻՒՆ, անհրաժեշտ են եկեղեցի և ժողովուրդ իրարու մօտեցընելու համար: Նոր ժամաստեղծեան օրերն ու արարողութիւնները կրճատուին, պէտք է ամէն ժամերգութեան պարտաւորիչ ընել բարոյական, կրօնական և ազգային տեսակէտով ժողովուրդը դաստիարակող լուրջ ու խնամուած քարոզները, ամէն օր, որ ժամերգութիւն տեղի կ'ունենայ: Միեւնոյն ժամանակ եկեղեցին պէտք է օժտել մաքուր և սրտայոյզ երաժշտութեամբ, որուն ընկերացած ըլլալ գործիական նուազը: Հայկական սրբազան երաժշտութիւն ըսուածը այսօր գոյութիւն չունի եկեղեցիէն ներս: Սրբազան երգերէ մասնք աւելի արեւելեան երգեցիկ սրճարաններու երաժշտութենէ փոխ առնուած կը թուին ըլլալ, և հետի են բարեպաշտիկ օրհներգութեան մը դրոշմը կրելէ: Պէտք չէ՝ թողուլ, որ այս կամ այն երաժիշտը իր քմայքին համեմատ ձեւաւորէ հայ եկեղեցիի երգը, ինչպէս ըրած են ցարգ: Կաթողիկ եկեղեցիի Դրիգորեան երգը վերակազմելու համար Պենետիկտեան կրօնաւորներու երեք սերունդ Սոլէզմի վանքին մէջ քառասուն և հինգ տարուան շարունակական աշխատանք մը թափեց: Անհրաժեշտ է, որ Հայ Եկեղեցիին սրբազան երգին վերաքննութիւնն ու վերակազմութեան գործը յանձնուի երաժիշտ-մասնագէտներէ կազմուած մարմինի մը:

Ահա, ասոնք են կարծիքներն ու փափաքները հայ անհատի մը, որ իր եկեղեցականի և աշխարհականի հանգամանքով քառասուն տարիներ ուսումնասիրած է իր պաշտած եկեղեցիին պէտքերն ու պահանջները, և հոգիով նուիրուած է անոր պահպանումին ու զարգացման: Որովհետեւ Հայ Եկեղեցին միութեան այն կեդրոնն է, որուն ապաստանած է Ազգը դարերէ ի վեր հոն լալու համար իր առաքալանքը, հոն

Յրդեղելու համար իր փրկութեան յոյսերը, հոն երգելու համար իր ուրախութիւններն ու յաղթանակները, հոն պանծացընելու իր անհատական և ազգային իշտէալը, և անկէ դէպի վեր դէպի իր հայախօս Առաւելածը բարձրանալու: Այսօր առաւել քան երբեք պէտք ունինք այդ նկեղեցիին, երբ Ազգին զաւակները, բռնի տարադիր, հեռի Հայրենիքէ, հեռի ընտանեկան օճախներու հայրենի աւանդութիւններէն, իրրեւ փրկութեան յոյսի վերջին լաստակ, այդ Ուխտի Տապանակը գրկած կը թափառին Օտարութեան մէջ:

Հայրենազուրկ մողովուրդի մը ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ իՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ է ՈՒ ԿԸ ՄՆԱՅ.

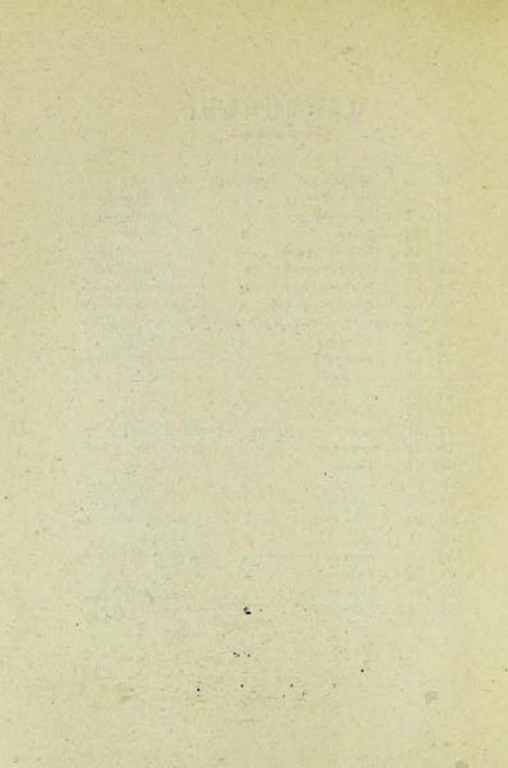

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող		կարդալ	
12	3	հրդինակը		հեղինակը
16	14	օղնութեամբ	»	նզնութեամբ
19	1	Բիւղանիոյ	»	Բիւղանդիոյ
25	21	խօսի	»	կը խօսի
28	14	հասաստեցին	»	հաստատեցին
29	7	տիեզերական	»	տիեզերական
30	30	աահանջներուն	»	պահանջներուն
32	23	վերարծարումը	»	վերարծարծումը
38	15	առնթերատուութիւն	»	առնթերատուութիւն
52	3	եկեղեցիի	»	եկեղեցի
53	21	մարդութեան	»	մարդկութեան
56	26	ունիմ	»	չունիմ
57	21	այ	»	այո
68	17	կուտան	»	կուտան
79	31	եկեղեցանունութիւնը	»	եկեղեցականութիւնը
79	31	— ժողովրդարական	»	— ժողովրդավարական
81	24	կ'ըլան	»	կ'ըլլան
85	20	նուիրելու	»	նուիրուելու
94	7	եօթներորդ	»	եօթներորդի
99	29	ամուսնալու	»	ամուսնանալու
104	17	նեւ	»	նանւ
134	8	պատրաստուած	»	պատուաստուած
136	8	ազեղ	»	աղեղ
139	18	կրթական	»	կրթական
144	4	կրօնական	»	կրօնականի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախաբան	7—21
Ա.— Բարեկարգության հարցը	23—33
Բ.— Ժամասացություն	34—39
Դ.— Տօնակատարություն	40—48
Դ.— Մատենոցի սրբագրություն	49—54
Ս.— Կուսակցությունը	
Կարողիկե եկեղեցին մեզ	55—65
Զ.— Կուսակցությունը	
Հայ Ազգային Եկեղեցիին մեզ	66—84
Է.— Կրօնականներու դաստիարակությունը	85—89
Ը.— Ամուսնական հարցեր	90—104
Թ.— Տնտեսական հարց	105—108
Փ.— Եկեղեցական սեփմ	109—113
ՃԱ.— Պանի կամ ծումապահություն	114—120
ՃԲ.— Աստուածպատկան լեզուն	121—126
ՃԴ.— Ընկերական օժանդակություն	127—131
ՃԵ.— Դեղագիտական հասկացողություն	132—138
ՃՆ.— Միասին հոգիին պակասը	139—144
ՃԶ.— Եղբայրացություն	145—155
Վերպակներ	
Բովանդակություն	

Հիշում
Քառասնյակ
Վարդապետ — Վարդապետ

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱՐԱՆԻ ԳԻՏ. ԳՐԱՐ

FL0560584

ԳԻՆ.
ԿԷՍ ՏՈԼԱՐ

Գրքի
Տրամ Բարձրագույն
Տանիք — Երևան

ՀԱՍՑԻ ՀԵՂԻՆԱԿՈՐ

M. SEROPIAN

Villa ARAX, Aley (Liban)